M.R.O. 1—32 400—23-11-30

MADRAS RECORD OFFICE.

Government of Madras.

Public DEPARTMENT.

G.O. No.	139	Press ~~Mis.~~
Dated	1-2-	1867.

Not to be folded or roughly handled

Proceedings of the Madras Government, Public Department, 21st February 1867.

No. 113. Read the following letter from Messrs. E. J. LAZARUS & Co., Medical Hall Press, Benares, to the Secretary to Government, Fort Saint George.

We have the honor to request that you will have the goodness to submit, for the favorable consideration of His Excellency the Governor of Madras, the accompanying specimen number of *The Pandit*, a publication which we trust may be considered worthy of the Government's aid and encouragement.

2. We beg leave to state that the Government of the Punjab have, on the recommendation of the Director of Public Instruction, subscribed for ten copies of the Journal, which is supported also by the Directors P. I. of Bombay and the Central Provinces.

3. Subjoined are copies of extracts from a notice of the *Pandit* by the *Friend of India*, and from the letters of distinguished Sanskritists in Europe.

From the "Friend of India."

"*The Pandit* (Lazarus & Co., of Benares) supplies a want much felt by Oriental scholars since Dr. Ballantyne's departure and death. It is a monthly Journal, intended to publish rare Sanskrit works, as well as to conduct the discussion of controverted points in old Indian Philosophy, Philology, History and Literature, and to communicate ideas between the Aryan scholars of the East and West. The three numbers already published at a Rupee each, fully bear out this promise."

From Professor Max Muller, Oxford.

"I have just received the first number of the *Pandit*, and I have at once subscribed for it for the Bodleian Library where I am engaged at present as Sub-Librarian for the Oriental Department. It is a very good sign to see the really learned among the Pandits come out on their own account, instead of writing as heretofore under the wings of English scholars. I am sure that they have a great deal to say for themselves, and that we Europeans have a great deal to learn from them."

From Professor Goldstucker, London.

"The Benares *Pandit*, two numbers of which I have received, is a very useful undertaking. I should wish, however, that the series of texts were not so much interrupted, and that the publishers would not put too high a price on it."

From Dr. Rost, Secretary, R. A. S., London.

"Your name is already favorably known to the readers of the *Pandit* by your contributions to that excellent periodical."

From Monier Williams, Esquire, Boden Professor of Sanskrit, Oxford.

"I ought to have written before to acknowledge the receipt of the numbers of the *Pandit*. It seems to me a very useful periodical, and I congratulate you on the very accurate and scholar-like manner in which it is edited."

No. 114. ORDER THEREON, 21st February 1867, No. 189.

Messrs. Lazarus & Co. are informed that the Madras Government do not require any copies of the work referred to.

(True Extract).

Chief Secretary.

To Messrs. Lazarus & Co., Benares.

Exd. J. Tulloch.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
अङ्करश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 9. Benares February 1st, 1867. Vol. I.

॥ प्रकरणपञ्चिकायां प्रमाणपारायणे ॥

॥ शब्दपरिच्छेदः ॥

॥ तृतीयः ॥

शास्त्रं शब्दविज्ञानादसन्निकृष्टे ऽर्थे बुद्धिः । शब्दविज्ञानापेक्षादात्ममनःसन्निकर्षाद्यदसन्निकृष्टार्थविषयं ज्ञानं तच्छास्त्रंनाम प्रमाणं । कः शब्दो ऽभिमतः । वर्णाः । तेषामेव श्रोत्रग्राह्यत्वात् । श्रोत्रग्राह्येहि वस्तुनि शब्दपदं वर्त्तते । नच सत्वशब्दत्वयोरतिप्रसङ्गः । सत्तादिसामान्याभावात् । अनुवृत्ताकारावभासिनीहि बुद्धिः सामान्यसिद्धौ निबन्धनं । नच द्रव्यगुणादिष्वनुवृत्ताकारं परामृशन्ती बुद्धिरुदेति । यतो महासामान्यं सत्ताख्यं सिद्ध्येत् नापि ककारखकारादिष्वेक आकारो ऽवभासते यतः शब्दत्वमभ्युपगम्येत । सदादिशब्दप्रतीतिस्त्वौपाधिकी । प्रमाणग्रहणयोग्यतौपाधिकः सच्छब्दः । श्रोत्रग्राह्यतौपाधिकश्च शब्दशब्दः ।

ननु वर्णातिरिक्तं पदमपि श्रोत्रमेव । तथाहि । नदीदीनेत्यादिषु वर्णाभेदेपि पदान्यत्वं प्रतीयते । नच वाच्यं वर्णा एव पदं । नदीदीनेत्यादितु क्रमभेदेन पदभेदबुद्धिरिति । वर्णानामक्रमिकत्वात् । देशनिबन्धनोवा क्रमो भवेत्कालनिबन्धनोवा । उभयविधोपि न वर्णेष्वास्पदं लभते । तेषां सर्वगत्वान्नित्यत्वाच्च । बुद्धिस्तु तेषां क्रमवती । तदनुरोधेन वर्णाअपि क्रमवन्तइति प्रत्येकं श्रवणेष्ववभासन्ते । एकक्षणवर्त्तिन्यांतु पदबुद्धावेकस्यां बुद्धिनिबन्धनोपि क्रमो नोपपद्यतइति कुतस्तद्भेदेनापि भेदप्रतिभासोपपत्तिः । किञ्च वर्णा बहव एकविषयाच पदबुद्धिरिति वर्णेभ्यो भिन्नं पदं । यदिच वर्णेभ्यो भिन्नं पदं नावभासते ततस्तेभ्यो ऽर्थप्रत्ययएव नोपपद्यते । एकैकवर्णप्रतीतौतावदर्थस्य नावगमः । नच सकलवर्णोपलम्भो युगपत्सम्भवति वर्णानां क्रमोच्चारणात् । उच्चारणानुसारित्वाच्चोपलब्धेः । वर्णानां च वाचकत्वे क्रमभेदे वक्तृभेदेचार्थप्रत्ययः स्यात् । तस्माद्वर्णेभ्यो ऽसम्भवन्नर्थप्रत्ययस्तदतिरेकिस्वनिमित्तपदप्रतीतिं प्रसाधयति ।

उच्यते । नदीदीनेत्यत्रापि वर्णातिरिक्तवस्त्वन्तरावभासो नास्ति । नकारादयएवहि प्रतीयन्ते । बुद्धिभेदस्तु क्रमभेदनिबन्धनः । नचेयमेका बुद्धिर्यतो वर्णानां बुद्धिनिबन्धनोपि क्रमो न स्यात् । भिन्नवर्णविषया भिन्नाएवहि बुद्धयो निरन्तरतयैकतामिवापद्यन्ते । तथाहि । श्रवणेन्द्रियनिबन्धनास्तावद्वर्णोच्चारणानुबन्धिन्यो बुद्धय उच्चारणभेदेनोत्पद्यन्ते । एवं स्मृतिरपि प्रत्येकवर्णोपलम्भप्रतिभावितभावनावशेन भवन्ती न सर्वविषयैका ऽवकल्पते । भावनानां भेदात् । एकपदबुद्धिस्त्वेकार्थप्रतिपत्त्युपायत्वनिबन्धना । अर्थप्रतिपत्तिश्चाप्रत्यक्षंतावन्निमित्तं न शक्नोति कल्पयितुं । तस्य निमित्तत्वानुपपत्तेः । न तस्य सत्तामात्रेण निमित्तता । सर्वदार्थप्रत्ययापत्तेः । प्रत्यक्षं भिन्नपदावभासि न भवतीत्युक्तमेव । तेन वर्णेष्वेव प्रत्यक्षेष्वर्थप्रतिपत्त्युपपत्तये कश्चिद्विशेष आश्रयितुं युक्तः । सर्वपूर्वपूर्वोपलम्भापेक्षत्वादन्त्यवर्णस्य । उपलम्भस्यच क्षणिकतया स्वतो विशेष्टुमशक्यत्वात्पूर्ववर्णोपलम्भजन्यः संस्कारएवाश्रीयते । सच स्मृतिहेतोः संस्काराद्भिन्नएव । स्मृतिहेतुर्हि संस्कारो यदुपलम्भप्रभावितस्तत्रैवोपलम्भान्तरं जनयितुमलं नार्थान्तर इत्यर्थविषया ततः प्रतीतिरनुपपन्नेति तदतिरेकिणः संस्कारस्याश्रयणं । तस्यच कार्यकल्प्यत्वादन्यथाभावे प्रतीतिद

र्शनं तथाभावएवोत्पत्तिरनुमीयते । तेन क्रमविपर्यये व्यक्तिभेदे व्यवधानेच कार्यादर्शनात्तत्रसंस्कारस्यानुदयादर्थप्रत्ययाभावः। यस्ययस्यचार्थस्य प्रतीतौ यस्ययस्य वर्णस्य निमित्तभावस्तस्यतस्य तदर्थप्रतीत्यनुगुणसंस्कारार्पकत्वं स्वाभाविकं । सहायविरहात्तु कार्यानुदयः सहायाप्तेश्च कार्योत्पत्तिरिति तेभ्यएवार्थप्रत्ययः । तस्माच्च प्रत्यक्षतो ऽनुमानतोवा वर्णव्यतिरिक्तपदोपपत्तिरिति वर्णात्मकमेव पदं ।

कः पुनरर्थः । अभिधेयः । अभिधेयएव कः । येनसह शब्दस्यापौरुषेयः सम्बन्धः । अथ कः सम्बन्धः । प्रत्याय्यप्रत्यायकभावः । ननह्यपौरुषेयः सम्बन्धः । स्वभावतः शब्दस्याप्रत्यायकत्वात् । यदिहि स्वभावतएव शब्दोर्थं प्रत्याययेत्ततः प्रथमश्रुतः किं न प्रत्याययेत्ततोवगच्छामो ऽपेक्षते किञ्चिच्छब्दइति । देवदत्तादिपदेषुच पुरुषसङ्केतायत्ता ऽर्थप्रतीतिर्दृष्टेति गवादिष्वपि तदपेक्षैवाश्रीयते । तदपेक्षा चेदर्थावगतिर्नतर्ह्यपौरुषेयं शब्दस्य प्रत्यायकत्वं ।

उच्यते । यद्यपि प्रथमश्रुताच्छब्दादर्थं नावबुध्यन्ते तथापि स्वाभाविकमेव शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वं पुनः सङ्केतापेक्षं । तथाहि । वृद्धयोर्व्यवहरतोरेकस्य वाक्यं श्रुत्वा परस्य प्रवर्त्तमानस्य प्रवृत्त्या बुद्धिमनुमापयति । तस्याश्च शब्दश्रवणानन्तरभावित्वाच्छब्दस्य हेतुतां तावदवधारयति । किन्तु तेषां पार्श्ववर्त्तिनां व्युत्पित्सूनां ततः शब्दात् स्वयमर्थमप्रतियतां पुनरेषा विचिकित्सोदयते यदि प्रत्यायकः शब्दस्ततो ऽस्मानपि किमिति नार्थं प्रतिपादयति अथाप्रत्यायकएव ततो वृद्धमपि कथमवबोधयति । तेषामेवं विचिकित्सतां पुनरेषाकल्पना प्रसरति । नूनमस्ति कश्चिदस्य वृद्धस्य विशेषो यतोर्थमवबुध्यते । कोसौ विशेषइति निर्णीयतां । पुनः शब्दश्रवणे वृद्धव्यवहारावगतार्थप्रत्यायकत्वमात्रेण स्वयमर्थावगमदर्शनादर्थप्रत्यायकत्वावगमएव विशेषइति निर्धारणा जायते । न पुनःसङ्केतप्रतीतिर्वृद्धस्य विशेषइति कल्पना शक्या सङ्केतस्यैव तदानीमप्रतीतेः । व्युत्पन्नेतरशब्दार्थोहि सङ्केतवाक्यादर्थमवबुध्यमानः सङ्केतं प्रतिपद्यते । नान्यथा । ननूत्तरकालं सङ्केतदर्शनात्किमिति सङ्केतभूतमेव प्रत्यायकत्वं नाश्रीयते । न । शब्दस्वभावतएवार्थप्रतीतिरूपकार्यसिद्धेः । यदिहि शब्दमात्रादर्थप्रतीतिर्न सम्पद्यते ततः सङ्केतोपि तत्कालमिति कल्प्यते नान्यथा उपपद्यतेतु शब्दमात्रादेवार्थावगतिः प्राच्येन मार्गेण । नन्वेवंसति देवदत्तादिष्वपि कथं सङ्केतस्य कारणत्वं । उच्यते । प्रत्यक्षपरिदृष्टस्तत्रसङ्केतो नतु कल्पयितव्यः । तेन देवदत्तादिषु तस्यैवार्थप्रतीतिकरणत्वं । गवादिषुतु केवलकार्यदर्शनकल्पनीयो नावकाशं लभतइत्यपौरुषेय एतेषामर्थेन प्रत्याय्यप्रत्यायकलक्षणः सम्बन्धइति सिद्धं ।

असन्निकृष्टइति किमिदं । प्रमाणान्तरेणाप्रतीतइति । यद्येवं कथमसौ शब्दैरवबोध्यते । उक्तं वृद्धव्यवहारावगतसम्बन्धः शब्दो ऽवबोधकइति । यश्चार्थो न प्रमाणान्तरेणावगम्यते कथं तद्विषयो वृद्धव्यवहारो ऽवसीयते । कथंतरांच तद्विषया प्रतीतिरनुमीयते । कथंतरांच वाचकशक्तिः शब्दस्य कल्प्यतइति वाक्यार्थमातृकायामभ्यासो विधीयतामित्यत्रोत्तरं ।

सपुनरसन्निकृष्टो ऽर्थो नियोगार्थएव । नियोगोहि प्रमाणान्तरानवगतमपूर्वमर्थमवबोधयतीति वाक्यार्थमातृकायामुक्तं । नच नियोगएवैकस्तस्यावबोधकः । विषयव्यतिरेकेण तदप्रतीतेः । पदान्तराणामपि तदन्वयिस्वार्थपरतयैव व्युत्पत्तस्तेन वाक्येनैव नियोगार्थः प्रतीयते । तत्र लिङादिप्रत्ययो नियोगार्थशरीरमेवाभिदधाति । प्रकृतिस्तद्विषयं । पदान्तराणिच विषयविशेषणं नामधेयं नियोज्यंचाभिदधति नियोगार्थप्रतीतौ व्याप्रियन्ते । सन्निपत्योपकारकाङ्गवाक्यानिच यद्यपि नियोगान्तरशून्यानि तथापि प्रधाननियोगान्वितस्वार्थाभिधायकतया तन्नियोगप्रतिपत्तावेव पदान्तरवद्वर्त्तन्ते । विनियुक्तमन्त्रसमाम्नायोपि द्रव्यभूतं नियोगजातं नियोगाङ्गतया समर्पयंस्तद्विशिष्टनियोगावगतावेवोपक्षीयते । नियोगाङ्गतातु योग्यतया प्रयोगकाले नैयोगिककर्मतत्साधनस्मारणेन मन्त्रजातस्य । अनुवादाअपि विधेयस्तुतिमुत्पादयन्तः स्तुतिविषयनियोगप्रतिपत्तिपराएवेति कृत्स्नएव वेदो ऽवबोधे ऽपूर्वे कार्यात्मनि प्रमाणं । अतएव को वेदार्थइति जिज्ञासमानेभ्यश्चोदनासूत्रेण कार्यात्मा वेदार्थइत्युक्तं ।

ननु सिद्धोपि ब्रह्मात्मको वेदान्तानामर्थः प्रतीयते । उच्यते । व्युत्पत्त्यपेक्षः शब्दोर्थमवबोधयति । व्युत्पत्तिश्च वृद्धव्यवहारे व्यवहारश्च कार्यप्रतीतिनिबन्धनः कार्यप्रतिपादकतयैव शब्दव्युत्पत्तिः । तत्रापि कश्चिच्छब्दः साक्षादेव कार्यप्रतिपादकतया व्युत्पद्यते कश्चिच्च कार्यान्वितस्वार्थपरतया

ननु विनापिव्यवहारं सिद्धार्थप्रतिपत्तिपरादपि लौकिकवचनात्सम्भवत्येव व्युत्पत्तिः । यथा पुत्रस्ते जातइति । अत्रहि मुखप्रसादादिभिर्लिङ्गैर्लोकैः श्रोतुर्हर्षोत्पत्तिरनुमीयते । हर्षोत्पत्तिश्च हर्षहेतुमन्तरेण न सम्भवति प्रियार्थप्रतीतिश्च हर्षहेतुरिति स्वात्मनि प्रतीतं तेन पुत्रस्ते जातइति वाक्येन प्रियोर्थो बोधितइति कल्प्यते । पुत्रजन्मैवास्य प्रियमुत्पन्नमिति प्रमाणान्तरावगतमिति तदभिधायकत्वमेव कल्प्यते । प्रतिपदमावापोद्धाराभ्यां व्यवहारइव स्वार्थविशेषसम्बन्धाध्यवसायः । तथा व्युत्पन्नेतरपदविभक्त्यर्थाः काष्ठैः पचतीति वर्त्तमानोपदेशेपि यत्पाके कारणं तत्काष्ठशब्देन प्रतिपाद्यतइत्यवगम्य प्रत्यक्षेण काष्ठानां करणभावमवगच्छन्तः काष्ठशब्दे व्युत्पद्यन्ते । किञ्चास्य शब्दस्यायमर्थइत्यपि व्युत्पत्तिर्दृश्यते

न तत्र शक्यते वक्तुं कार्यान्वय्येव शब्दस्यार्थइति । अपिच येननामाकार्यान्विताभिधायित्वं तावताच कार्यान्विताभिधानस्याप्युपपत्तेर्न शक्यते विशेषान्विताभिधानशक्तिः कल्पयितुं । लोकेच सिद्धार्थान्येव प्रायशो वाक्यानि प्रश्नोत्तराणि दृश्यन्ते । कुशलं ते कुशलं ममेत्यादीनि ।

अत्रोच्यते । सर्वपुरुषाणांतावद्वृद्धव्यवहारएव प्रथमं व्युत्पत्तिरङ्गीकरणीया । नखलु व्यवहारमन्तरेण सिद्धान्वाख्याने व्युत्पत्तिरवकल्पते । यद्यपि मुखप्रसादादिभिर्हर्षोत्पत्तिरनुमीयते । हर्षोत्पत्त्याच हर्षहेत्ववगमस्तन्निमित्तताच शब्दस्य तथापि पुत्रस्ते जातइति वाक्यस्य पुत्रजन्माख्यहर्षहेतुप्रतिपादकता हर्षहेतूनामानन्त्याद् दुरनुमाना । नच पारिशेष्येण तत्प्रतिपादकत्वाध्यवसायः । भूतभविष्यद्वर्त्तमानानां सन्निहितव्यवहितानां पारिशेष्यावधारणाया अत्यन्तदुःकरत्वात् । व्यवहारः पुनः प्रत्यक्षविशिष्टार्थविषय उपलभ्यमानस्तद्बुद्ध्यनुसारेण तद्गतामेव शब्दस्य वाचकतामनायासेनापादयन् व्युत्पत्तावुपायतां गन्तुमलं । व्यवहारश्चेद्व्युत्पत्त्युपायः कः कार्यान्विताभिधानं शब्दानामपहरेत् । नहि कार्यावगमंविना व्यवहारो ऽवकल्पतइत्युक्तं वाक्यार्थमातृकायां । एवं लोके यः सिद्धार्थपरतया पदानां प्रयोगः स लाक्षणिको भविष्यति । कार्यान्वयोहि परस्परपदार्थान्वयव्यभिचारीत्यविवक्षित्वा कार्यान्वयं परस्परपदार्थान्वयविवक्षयापि लोकाः शब्दं प्रयुञ्जते । विवक्षाबलेनच लक्षणया तत्परतापि तत्र निर्वहति । वेदेतु लक्षणानिबन्धनं किञ्चिन्नास्तीति स्वाभाविककार्यपरत्वं नापहर्त्तुं शक्यते । एवं सिद्धपरेपि वाक्ये या व्युत्पत्तिः सापि कार्यपरतां न विहन्ति । सर्वपदानामेवहि स्वाभाविकी वृद्धव्यवहारसिद्धा कार्यपरता । लाक्षणिकीच सिद्धपरतेति । सर्वव्यवहारेषु कार्यान्वयाव्यभिचारात् तदन्विताभिधायिता न शक्यते हातुमिति न सामान्यनार्थान्तरमात्रान्विताभिधानं शक्याश्रयणं अतश्च वेदान्तानामप्यात्मा ज्ञातव्यइत्यपुनरावृत्तये समाम्नातेन विधिनैकवाक्यतामाश्रित्य कार्यपरत्वमेव वर्णनीयं । अथ सिद्धार्थप्रतिपत्तिपरत्वेन व्युत्पत्तेरभावाद्वृद्धव्यवहारावगतायाः पदानामन्विताभिधायितायाएवानुपपत्तेः कार्यपरत्वेच प्रमाणान्तरावगतात्मस्वरूपानुवादकत्वेनैव वर्णनं कर्त्तव्यं । अपिच सिद्धार्थपरत्वेपि शब्दस्य न वेदान्तानां परमानन्दादिरूपत्वे ब्रह्मणः प्रामाण्यमवकल्पते । तत्रहि ब्रह्मस्वरूपानुवादेनानन्दादिरूपविधिरास्थेयः । ब्रह्मस्वरूपंच प्रमाणान्तरसिद्धमेवाश्रयणीयं । ब्रह्मशब्दस्यच लोकेप्रमाणान्तरसिद्धात्मवाचित्वेन सिद्धेर्वेदेपि सएवार्थः । तथाचसति नित्यप्रकाशपरमानन्दरूपविधिः सकलप्रतिपत्तिविरुद्धः । सर्वप्रतिपत्तिषुहि प्रमाणस्मृतिभूतास्वात्मा प्रकाशते । नच तत्र परमानन्दः संवेद्यते । नच सांसारिकदुःखाभिभूतत्वात्तस्याप्रकाशः । अभिभवानुपपत्तेः । अवच्छिन्नंहि दुःखमनवच्छिन्नश्चानन्दइति नाल्पीयसा महतो ऽभिभवः सम्भवति । स्वप्रकाशस्यचाभिभवावरणानभिव्यक्तीनामसम्भवएव । अभिन्नात्मतत्वप्रतिपादनमपि प्रमाणान्तरविरुद्धमेवेत्युक्तं तत्वालोके । सकलविकारशून्यतापि विज्ञानादिविकारोत्पत्तेः प्रमाणान्तरविरुद्धैवेति परस्परान्वयायोग्यतया नानन्दादिप्रतिपत्तिपरत्वं । अजरामरत्वयोस्तु प्रमाणान्तरप्रसिद्धेरेवानुवादत्वादप्रामाण्यमिति ।

नन्वशास्त्रमपि शाब्दमस्ति लौकिकं । तत्किमिति न लक्षितं ।

उच्यते । न शास्त्रव्यतिरिक्तं शाब्दमस्ति शब्दाद्धि यद्विज्ञानमसन्निकृष्टे तच्छास्त्रं स्यात् । नच वेदव्यतिरेकेण तत्सम्भवति लौकिकंहि वाक्यं नार्थं स्वयं निश्चयमापादयति लौकिकवचसामनृतभूयिष्ठत्वादर्थव्यभिचारस्य शङ्कितत्वात् ।

नन्वेवमपि वैदिकमपि वचो नार्थनिश्चायकं स्यात् शब्दोत्थापितस्यार्थज्ञानस्य लोके ऽर्थव्यभिचारित्वात् । अथोच्येत वैदिकाद्वचनात् स्वतस्तावन्निश्चयो जायते । पश्चात्तनस्तु संशयस्तद्विरोधादात्मानं न लभते । यथा स्थाणौ समीपवर्त्तिनि स्थाणुरूपतया निश्चिते नपुनरूर्ध्वता स्थाणुपुरुषसंशयं प्रसूते । उपलब्धौह्यव्यवस्थितायां सन्देहो जायते । यदाच निश्चितो ऽर्थस्तदोपलब्धिर्व्यवस्थितेति संशयो न युक्तः नच। व्यभिचारनिश्चयपूर्वकं शब्दस्य निश्चायकत्वं येन व्यभिचारे निश्चयो न स्यात् किन्तु स्वभावत इन्द्रियवच्छब्दो निश्चयहेतुरिति । तन्न । शब्दजनितं निश्चयमेवोभयथा दृष्ट्वा यः संशयः स निश्चयेनैव न शक्यते निरोद्धुं । वाक्यहेत्वन्तरोत्थोहि संशयो निश्चयेन निरुध्यते । यः पुनस्तत्प्रभवएव नासौ तेन निरुध्यते ।

उच्यते । युक्तस्तावल्लौकिके वचसि सन्देहः । पुरुषाहि प्रायेणानन्वितान्येव पदान्याशयदोषेणवा भ्रमेणवा प्रमादेनवा ऽशक्त्यावा प्रयुञ्जाना दृश्यन्ते । ततश्च यद्यपि तदुक्तानां पदानामन्विताभिधानसामर्थ्यमस्ति तथाप्यनन्वितार्थत्वशङ्कया नान्वयो निश्चीयते । कथंतर्हि लौकिकवाक्येभ्यो व्यवहारप्रवृत्तिः । उच्यते । अर्थसंशयेनापि लोको व्यवहरति । सन्दिग्धायामपि वृष्टौ कृष्यायत्तफले कर्मणि प्रवर्त्तन्ते । अथवास्त्येव निश्चयोपायः । योहि पुरुष एवमवधारितो नायमशक्तो न प्रमादी सम्भवदेतदर्थविषयप्रमाणः सकलाशयदोषरहितश्च नायमविज्ञायार्थमन्वितार्थानि प्रयुङ्क्तइति तद्वाक्यप्रयोगस्यान्वयज्ञानपूर्वकत्वादन्वयज्ञानंतावदनुमीयते । अन्वयज्ञानाच्चान्वयोप्यनुमीयते । ज्ञानंहि ज्ञेयाविनाभावि ज्ञे-

यानुमाने भवत्येव लिङ्गं । तदेवं लौकिकाद्वचसो लिङ्गभूताद्वक्तृज्ञानमनुमीयते । ततो ऽर्थं निश्चित्य व्यवहारः प्रवर्त्तते । एवञ्च निश्चिते ऽन्वये निवृत्तानन्वयाशङ्काद्वाक्यादप्यर्थनिश्चयो जायते । किन्तु तस्यां दशायामनुवादकतैव । अतएव लौकिके वचने न शाब्दं प्रमाणं । अभिप्राये शब्दो लिङ्गं अभिप्रायोप्यर्थे लिङ्गं । शब्दस्त्वर्थे पश्चान्निश्चयं जनयन्नप्यनुवादकत्वान्न प्रमाणं । नन्वशक्तप्रमादिभ्रान्तदुष्टाशयप्रयुक्तानां पदानामनन्वितार्थत्वदर्शनाद्धि पुरुषान्तरवचनेष्वनन्वितार्थत्वाशङ्का जायते तन्निवृत्तिमात्रएव पुरुषस्य वक्तुः शक्तत्वाप्रमादित्वाभ्रान्तत्वशुद्धाशयत्वज्ञानं व्याप्रियतां अर्थनिश्चयस्तु वाक्यादेवापास्तसन्देहादस्तु । माभूद्वक्तृज्ञानादनुमितादर्थनिश्चये जाते वाक्यस्यानुवादकत्वमिति । उच्यते । अभ्रान्तत्वंनाम पुरुषस्य यथार्थज्ञानयोगित्वं । आशयदोषविरहश्च यथाविदितार्थविवक्षायोगः । शक्तत्वंच यथाविवक्षितपदप्रयोगसमर्थत्वं । शक्तस्यापि यथाविवक्षिताविक्षेपश्चाप्रमादो यस्यैतच्चतुष्टयमस्ति स प्रत्ययितः । तस्यैतदवगतं । सम्यग्ज्ञाननियतो ऽस्य वाक्यप्रयोगइति । तेन तदीयवाक्यश्रवणे तद्गतसम्यग्ज्ञाननिश्चयो जायतएव । समीचीनंचेदं ज्ञानमुत्पद्यते यदर्थाविसंवादि यस्य यथाप्रतीयमानो ऽर्थोस्ति । तेन समीचीनज्ञाननिश्चयो ऽन्तर्भावितार्थनिश्चयएवेति न संशयनिवारणमात्रे पुरुषविशेषविज्ञानं व्याप्रियते किन्त्वर्थनिश्चयएवेति निश्चिते ऽर्थे निवृत्तेच संशये वाक्यमर्थनिश्चयं कुर्वदप्यनुवादकत्वान्न प्रमाणं । ननुतर्हि वक्तृज्ञानस्यान्यतोनवगतस्यावगमकं पौरुषेयं वाक्यं तत्रैव शाब्दं प्रमाणमस्तु । न । तत्रानुमानत्वात् । वक्तृज्ञानेहि निश्चितसम्बन्धं प्रत्ययितवचनं । वक्तातु धर्मी । ज्ञानविशेषयोगिवाक्यप्रयोगिते तस्यैकदेशाविति । अतएवच भगवान्काश्यपो वेदान्पौरुषेयान्मन्यमानः शब्दमनुमानेन्तर्भूतमुवाच । तस्येदं कारणं कार्यमिति लैङ्गिकमुक्त्वा एतेनैव शाब्दमप्युक्तमिति । वक्तृज्ञानंहि कारणं वाक्यंच कार्यं । अतएवान्येनाप्युक्तं । वक्तुरभिप्रायंतु सूचयेयुरिति । सएव तया प्रतिपाद्यमानतया आश्रयइति । ननु यदि वाक्याद्वक्तृज्ञानानुमानं वक्तृज्ञानाच्चार्थानुमानं तर्ह्यनवगतेर्थे कथं ज्ञानविशेषो ऽनुमातुं शक्यः । अर्थेनैव निराकारस्य ज्ञानस्य विशेषो भ्चानिर्ज्ञातोर्थो ज्ञाने विशेषमापादयति । उच्यते । अनवगतेप्यर्थे ज्ञानविशेषो ऽनुमातुं शक्यतएव । यादृशार्थप्रतिपादनयोग्यानि पदानि प्रयुक्तानि तादृशार्थविषयं ज्ञानमनुमीयते । नन्वेवं वेदस्य प्रामाण्यमपास्तं । व्युत्पत्त्यपेक्षोहि वेदे शब्दादर्थावगमो वृद्धव्यवहारेच व्युत्पत्तिः । वृद्धवाक्यानिचेल्लिङ्गभूतानि न तर्हि स्वार्थे प्रमाणतया व्युत्पन्नानि । उच्यते । यावद्धि पदानामर्थविशेषवाचकत्वं नाश्रीयते तावद्वक्तृज्ञानविशेषोपि नानुमीयते । विशिष्टाद्धि वाक्याद्विशिष्टं ज्ञानमनुमातव्यं । नचार्थविशेषप्रतिपादकत्वादन्यो वाक्यस्य विशेषोस्तीत्याश्रयणीयमर्थविशेषप्रतिपादनसामर्थ्यमेतेषां । अर्थप्रतिपादनसामर्थ्यावधारणमेवच व्युत्पत्तिस्तावतैवार्थप्रतीतिः । अनुवादकत्वेपिच शब्दानामस्त्येव प्रतिपादकत्वं । वेदेच व्युत्पत्तिवशेनार्थप्रतिपत्तौ जातायां प्रामाण्यमुपपद्यतएव । ननु वेदेपि शङ्कया भवितव्यमित्युक्तं । सत्यमुक्तमयुक्तं तत् । नताबदन्वयनिश्चयानुपपत्तिर्वेदे सम्भवति । अशक्त्यादिकर्तृदोषवशेनह्यनन्वितार्थपदप्रयोगो लोके दृष्टः । नच वेदे कर्त्ता पुरुषो ऽस्ति । तेन तदाश्रितास्तावद्दोषा अनन्वितार्थपदवचने हेतवो वेदे शङ्कामपि नावतारयन्तीत्यर्थनिश्चयस्तावज्जायते । नच पौरुषेयवाक्यजन्यनिश्चयस्य व्यभिचाराद्वैदिकेपि निश्चये व्यभिचारशङ्कोचिता । शङ्काया दर्शनमूलत्वात् । यथाभूतेहि यद्दृष्टं तत् तथाभूतएव पुनः शङ्कामवतारयति । अपिच लौकिकस्यापि तत्र व्यभिचारो नास्ति । प्रत्ययितवचनाद्ध्यप्रत्ययितवचनमपि भेदेन न प्रतिपद्यमानः प्रत्ययितवचने दृष्टज्ञानपूर्वकत्वं स्मरन् तच्च स्मरणं ग्रहणाद्विवेकेनानवबुध्यमानो ग्रहणव्यवहारं प्रवर्त्तयति । तत्र न कश्चिद्विचारः ।

ननुच पदसङ्घातात्मकतया वेदाअपि पौरुषेयाएव । पदसङ्घाताहि पौरुषेयाएव दृश्यन्ते भारतादिवत् । तथाच काठकादिसमाख्यापि वेदे प्रवर्त्तते । नचेयं प्रवचननिमित्ता समाख्येति कल्पयितुं युक्तं । साधारणत्वात्प्रवचनस्य । बहवोहि प्रब्रूयुः । कर्त्तापुनरसाधारणो भवति । कृतस्य करणायोगात् । असाधारण्येन व्यपदेशा भवन्ति । यथा वैयासिकी भारतसंहितेति । अतः पौरुषेयत्वेन वेदानां तदर्थस्य प्रमाणान्तरविषयत्वात्तद्विषये वक्तुः प्रमाणाभावादनन्वितार्थत्वाशङ्का तत्पदेषु भवन्ती केन वार्यते ।

उच्यते । पुरुषकृतत्वंतावद्वेदानां साक्षाद्भारतादिवन्न स्मर्यते समाख्यातु पौरुषेयी प्रमाणान्तरानुसारिणी न शक्नोति स्वयमर्थव्यवस्थां कर्त्तुं । यदि विचारयन्तः कृतकतामेव निर्णेष्यामस्ततः करणनिबन्धना समाख्या भविष्यति । अथतु यत्नेनान्विष्यन्तोपि पौरुषेयतां नोपलप्स्यामहे ततः प्रवचननिबन्धनेति वक्ष्यामः । तदपिह्यसाधारणं स्यात् । प्रकृष्टं हि वचनं कस्यचिदेव कुत्रचिदेव तावत्सङ्घातात्मकत्वं न पौरुषेयतामनुमापयितुमलं । वेदार्थविषयवाक्यविरचनासामर्थ्यानुपपत्तेः । परस्परसंहतार्थतयातावद्वेदा उन्मत्तप्रणीताइति न शक्यते वक्तुं । उन्मत्तप्रणीतस्यचेयतो ग्रन्थराशेः प्रथममध्ययनं कथं प्रवर्त्तते । केहि सचेतस उन्मत्तोक्तमेतावन्तं ग्रन्थराशिं महता क्लेशेनाधीयीरन् धारयेयु रध्यापयेयुश्च । नच बुद्धादिग्रन्थवद्बुद्धिपूर्वकारिणा प्रोत्साहिता महत्यप्यायासे प्रवर्त्तेरन्नतो

बुद्धिपूर्वकारिप्रणीता वेदा इति वाच्यं । नहि बुद्धिपूर्वकारी वेदान् रचयितुमलं । तदर्थस्य बुद्धावारोपयितुमशक्यत्वात् । प्रमाणान्तराविषयोह्यपूर्वात्मा वेदार्थः स प्राग्वेदवचनेभ्यो बुद्धिस्थतामापादयितुमशक्यः । ननु बुद्धादिवचनान्यप्येवमेवापौरुषेयाणि स्युः । न । तेषां साध्यसाधनभावमात्रपरत्वात् । साध्यसाधनभावस्य कल्पयित्वापि बुद्धावारोपयितुं शक्यत्वात् । ज्योतिष्टोमादिषु दृष्टं स्वर्गसाधनत्वं चैत्यवन्दनादावारोपयितुं शक्यते । अपूर्वत्वपूर्वत्वादेवारोपणापि नावतरति । अथ कथं तुल्येपि लिङादिप्रयोगे बुद्धादिवचनानि साध्यसाधनभावमात्रपराणि न वेदवाक्यानि । उच्यते । बुद्धादिवचनानि तावत्साक्षाद्दृष्टकर्तृपुरुषाणि । तेन यदेव पुरुषाः प्रमाणान्तरेण बुद्धिस्थीकर्त्तुमीशते तद्विवक्षाप्रयुक्तान्येवेति निश्चीयते । पुरुषाश्च नापूर्वं बुद्धौ निवेशयितुमलं । साध्यसाधनभावंत्वन्यत्र दृष्टं बुद्धिस्थीकृत्य विरचयितुं क्षमन्ते । वेदेषुतु साक्षात्कर्त्ता नोपलब्धः । तेन स्वमहिमानुसारेणतावदर्थो बोद्धव्यः । सचापूर्वात्मकः प्रतीयते । प्रतीतेच तस्मिन् शक्तता तद्विषयवाक्यरचने बुद्धिपूर्वकारिणामिति पौरुषेयत्वं नानुमीयते । यएवहि पदसङ्घाताः पौरुषेयैर्विरचयितुं शक्यन्ते तत्रैव पौरुषेयत्वं दृष्टमित्यशक्यविरचनेषु पौरुषेयत्वानुमानं न क्रमते । नच पौरुषेयत्वंविना पदसङ्घातात्मकतैव नोपपद्यते । उच्चारणवशेनहि पदानि संहततामापद्यन्ते । तच्चोच्चारणान्तरपूर्वकंवा स्यात्स्वबुद्धिप्रभवंवा । दृश्यतेह्यनेनापि प्रयुक्तमन्येनाधीयमानं भारतादिवत् । यथाद्यतनाः पुरुषा भारतादिकमुच्चारणान्तरमधीयते तथा वेदानपि सर्वपुरुषाएवेति किमनुपपन्नं । अतः सिद्धमपौरुषेयाइति । अपौरुषेयाश्चेचास्ति प्रमाणान्तरापेक्षा प्रत्यक्षवत् । अतः प्रमाणमनपेक्षत्वादित्युक्तं ।

दृष्ट्वा ऽभ्युपेतमथ तंच पतिं पुरस्तात्
सङ्ग्रामकेलिकुतुकेन घनप्रसादम् ।
योद्धुं मदेन मिमिलुः ककुभामधीशा
बाणान्धकारितदिगम्बरगर्भमेत्य ॥ १ ॥

देवद्विषां परिवृढो विकटं विहस्य
बाणावलीभिरभितः कुपितो ववर्ष ।
शैलानिव प्रबलवारिधरो गरिष्ठा-
नम्भस्ततीभिरथ गाढमनारताभिः ॥ २ ॥

जम्भद्विषत्प्रभृतिदिक्पतिचापमुक्ता
बाणाः शिता असुरराजकबाणसङ्घान् ।
अह्नाय तार्क्ष्यनिवहाइव नागपूगान्
सद्यो विचिच्छिदुरलं कणशो रणान्ते ॥ ३ ॥

तैः प्रज्वलत्फलमुखैर्विशिखैः सुरारिं
नामाङ्कितैः पिहितदिग्गगनान्तरालैः ।
प्राच्छादयंस्तृणचयैरिव हव्यवाहं
चिच्छेद सोपि सुरसैन्यशरान् शरौघैः ॥ ४ ॥

दैत्येश्वरो ज्वलितरोषविशेषभीमः
सद्यो मुमोच युधि यान् विशिखान् सहेलम् ।
ते प्रापुरुद्भटभुजङ्गमभीमभावं
बाढं बबन्धुरपि तांस्त्रिदशेन्द्रमुख्यान् ॥ ५ ॥

ते नागपाशविशिखैरसुरेण बद्धाः
श्वासाकुलाकुलमुखा विमुखा रणान्तात् ।
दिङ्नायका बलरिपुप्रमुखाः स्मरारि-
सूनोः समीपगमन् विपदन्तहेतोः ॥ ६ ॥

दृष्टिप्रपातवशतोपि पुरारिसूनो-
स्ते नागपाशघनबन्धविपत्तिदुःखात् ।
इन्द्रादयो मुमुचिरे स्वयमस्य देवाः
सेवां व्यधुश्च पुनरेत्य महाजिगीषाः ॥ ७ ॥

उद्यत्प्रकोपदहनो ऽथ सुरेन्द्रशत्रु-
रह्नाय सारथिमवोचत चण्डबाहुः ।
बद्धा मया सुरपतिप्रमुखाः प्रसह्य
बालस्य धूर्जटिसुतस्य निरीक्षणेन ॥ ८ ॥

मुक्ता बभूवुरधुना तदिमान् विहाय
कर्त्तास्म्यहं समरभूमिपशूपहारम् ।
तत् स्यन्दनं सपदि वाहय शम्भुसूनुं
द्रष्टास्मि दर्पितभुजाबलमाहवाय ॥ ९ ॥

॥ युग्मम् ॥

तत्स्यन्दनः सपदि सारथिसम्प्रणुन्नः
प्रारब्धवारिधरधीरगभीरघोषः ।
चण्डं चचाल दलिताखिलशत्रुसैन्य-
मांसास्थिशोणितसुपङ्कविलुप्तवेगः ॥ १० ॥

दृष्ट्वा रथं प्रलयवातचलद्गिरीन्द्र-
कल्पं दलद्बलविरामविशेषरौद्रम् ।
अभ्यागतं सुररिपोः सुरराजसैन्यं
क्षोभं जगाम परमं भयवेपमानम् ॥ ११ ॥

प्रक्षुभ्यमानमवलोक्य दिगीशसैन्यं
शम्भोः सुतं समरकेलिकुतूहलोत्कम् ।

उद्दामदोःकलितकार्मुकदण्डचण्डः
प्रोवाच वाचमुपगम्य स कार्त्तिकेयम् ॥ १२ ॥
रे शम्भुतान्तव शिशो बत मुञ्च मुञ्च
दौर्हृद्यमद्य विरम त्रिदिवेशकार्य्यात् ।
शश्वत् किमद्य भवतो ऽनुचितैश्चरित्रै-
र्बालाब्जकोमलभुजाक्रम भीरुभूतेः ॥ १३ ॥
एकस्त्वमेकतनयो ऽसि गिरीशगौर्य्योः
किं यासि कालविषयं विषमैः शरैर्मे ।
तत् त्रासतो ऽपसर जीव पितुर्जनन्याः
पूर्णं प्रविश्य वरमङ्कतलं विधेहि ॥ १४ ॥
सम्यक् स्वयं किल विमृश्य गिरीशपुत्र
जम्भद्विषो ऽस्य जहिहि प्रतिपक्षमाशु ।
एष स्वयं पयसि मज्जति दुर्विगाहे
पाषाणनौरिव निमज्जयते पुरा त्वाम् ॥ १५ ॥
इत्थं निशम्य वचनं युधि तारकस्य
कम्प्राधरो विकचकोकनदारुणाक्षः ।
कोपात् त्रिलोचनसुतो धनुरीक्षमाणः
प्रोवाच वाचमुचितां परिमृज्य शक्तिम् ॥ १६ ॥
दैत्याधिराज भवता यदवादि गर्वात्
तत् सर्वमप्युचित मेव तवैव किन्तु ।
द्रष्टास्मि ते प्रवरबाहुबलं वरिष्ठं
शस्त्रं गृहाण कुरु कार्मुकमाततज्यम् ॥ १७ ॥
इत्युक्तवन्तमवदत् त्रिपुरारिपुत्रं
दैत्यः क्रुधौष्ठमधरं किल निर्विभुज्य ।
युद्धार्थमुद्भटभुजावलिदर्पितोसि
बाणान् सहस्व मम शोणितरक्तपृष्ठान् ॥ १८ ॥
दुःप्रेक्षणीयमरिभिर्धनुराततज्यं
सद्योविधाय विषमान् विशिखान् न्यधत्त ।
सक्रोधभीमभुजगेन्द्रनिभं स्वचापं
चण्डप्रभं यशसि जैत्रशरं कुमारः ॥ १९ ॥
कर्णान्तमेत्य दितिजेन विकृष्यमाणं
कोदण्डदण्डमभितः सुषुवे शरौघान् ।
व्योमाङ्गणे लिपिकरान् स्वकरप्रहासा-
नद्रेरशेषककुभांपतिवत् करिष्यत् ॥ २० ॥
बाणैः सुरारिधनुषः प्रसृतैरनन्तै-
र्निर्घोषभीषितभटैर्लसदंशुजालैः ।
अन्धीकृताखिलसुरेश्वरसैन्यको ऽसौ
छन्नाकृतिः प्रविषयं न जगाम दृष्टेः ॥ २१ ॥
देवेन मन्मथरिपोस्तनयेन गाढ-
माकर्णकृष्टमभितो धनुराततज्यम् ।
बाणानसूत विविधान् युधि यान् विजेत्रै-
स्तैः सायका विविदिरे सहसा सुरारेः ॥ २२ ॥
रेजे सुरारिशरदुर्दिनके तिनस्ते
सद्यः स्वयं निखिलखेचरखिन्नदेहे ।
देवप्रभोः प्रभुरिव स्मरशत्रुसूनुः
प्रद्योतनः सुघनदुर्द्धरधामधाम ॥ २३ ॥
तत्राथ दुःसहतरं तरसा तरस्वी
धामादधावधिकधीरतरः कुमारे ।
मायामयं समरमाशु महासुरेन्द्रो
मायाप्रपञ्चचतुरो रचयाञ्चकार ॥ २४ ॥
अहूाय कोपकलुषो विकटं विहस्य
व्यर्थां समर्थ्य वरशस्त्रयुधं कुमारे ।
जिष्णो जगद्विजयदुर्ललितः सहेलं
वायव्यमस्त्रमसुरो धनुषि न्यधत्त ॥ २५ ॥
सन्धानमात्रसममस्य युगान्तकाल-
भूतभ्रमं परुषभीषणघोषघोषः ।
उद्धूतधूलिपटलीपिहिताम्बराङ्गः
प्रच्छन्नचण्डकिरणो व्यवहत् समीरः ॥ २६ ॥
कुन्दोज्ज्वलानि सकलातपवारणानि
धूतानि तेन मरुता सुरसैनिकानाम् ।
उड्डीयमानवरहंसकुलोपमानि
सङ्ग्रामधूलिमलिने नभसि प्रसस्रुः ॥ २७ ॥
विध्वस्य तेन सुरसैन्यमहापताका
नीता नभस्तलमलं नवमल्लिकाभाः ।
स्वर्गापगाजलमहौघसहस्रलीलां
व्यातेनिरे दिविचरीं चिरविभ्रमेण ॥ २८ ॥
भ्रष्टाः खरेण मरुता रथराजयोपि
दोधूयमाननिपतिष्णुतुरङ्गमध्ये ।
वित्रस्तसारथिवरप्रकराः समन्ता-
द्व्यावृत्तिमापुरवनौ सुरवाहिनीनाम् ॥ २९ ॥

धूतानि तेन सुरसैन्यमहागजानां
सद्यः कुलानि विधुराणि दलत्कुथानि ।
पेतुः क्षितौ कुपितवासववज्रलून-
पक्षस्य भूधरकुलस्य तुलां वहन्ति ॥ ३० ॥
हित्वा ऽऽयुधानि सुरसैन्यतुरङ्गधारा-
वेगेन तेन विधुना विधुरा रणान्ते ।
शस्त्राभिघातमनवाप्य निपेतुरुर्व्यां
स्वीयेषु वाहनवरेषु पतत्सु सत्सु ॥ ३१ ॥
तेनाहतास्त्रिदशसैन्यपदातयोपि
स्रस्तायुधाः सुविधुराः परुषं रसन्तः ।
वायोर्द्विवृन्तदलवृन्दमिवेत्य दूरं
निःपेतुरम्बरतलाद्वसुधातलेपि ॥ ३२ ॥
इत्थं विलोक्य सुरसैन्यमशेषमेव
दैत्येश्वरेण विधुरीकृतमस्त्रयोगात् ।
स्वर्लोकनाथकमलाकुशलैकहेतुं
दिव्यं प्रभावमतनोदतनुं स देवः ॥ ३३ ॥
तेनोद्गतं सकलमेव सुरेन्द्रसैन्यं
स्वास्थ्यं प्रपद्य पुनरेव युधे प्रवृत्तम् ।
दृष्ट्वा ऽसृजद्दहनदैवतमस्त्रमिद्ध-
मुच्चैःप्रकोपदहनः सहसा सुरारिः ॥ ३४ ॥
तत्कालजातजलदद्युतयो नभोन्ते
तत्रान्धकारितदिशो घनधूमसंघाः ।
सद्यः प्रसस्रुरसितोत्पलदामभासो
दृग्गोचरत्वमखिलं द्युसदां हरन्तः ॥ ३५ ॥
दिक्चक्रवालमिलितैर्मलिनैस्तमोभि-
र्लिप्तं नभस्तलमलं घनवृन्दसान्द्रैः ।
धूमैर्विलोक्य पिहिताः खलु राजहंसा
गन्तुं सरः सपदि मानसमीषुरुच्चैः ॥ ३६ ॥
जज्वाल वह्निरतुलः सुरसैनिकेषु
कल्पान्तकालदहनप्रतिमः समन्तात् ।
आशामुखान्यपिदधन्निखिलानि कीला-
जालैरलं कपिलयन् सकलं नभोपि ॥ ३७ ॥
उज्जागरस्य दहनस्य निरर्गलस्य
ज्वालावलीभिरतुलाभिरनारताभिः ।
कीर्णं पयोदनिवहैरिव धूमसंघै-
र्व्योमाभ्यलक्ष्यत कुलैस्तडितामिवोच्चैः ॥ ३८ ॥
तत्प्रान्ततो वियतिचाद्भुतसञ्चरेण
दीर्घेण तेन दहनेन सुदुःसहेन ।
दन्दह्यमानमनिशं सुरराजसैन्य-
मत्याकुलं शिवसुतस्य समीपमायात् ॥ ३९ ॥
इत्यग्निना घनतरेण ततो ऽभिभूतं
तद्दैवसैन्यमखिलं विकलं विलोक्य ।
सस्मेरवक्त्रकमलो ऽन्धकशत्रुसूनु-
र्बाणासने ऽथ समधत्त स वारुणास्त्रम् ॥ ४० ॥
घोरान्धकारनिकरप्रतिमो युगान्त-
कालानलप्रबलधूमनिभो नभो ऽन्ते ।
गर्ज्जारवैर्विधमयन्नवनीधराणां
शृङ्गाणि मेघनिवहो घनमुज्जगाम ॥ ४१ ॥
विद्युल्लता वियति वारिदवृन्दवर्मा
गम्भीरभीषणरवे कपिशीकृताशा ।
घोरा युगान्तचलितस्य भयङ्करस्य
कालस्य लोलरसनेव चमच्चकार ॥ ४२ ॥
कादम्बिनी विरुरुचे विसकण्ठिकाभि-
रुत्तालकालरजनीव रदावलीभिः ।
व्योम्न्युच्चकैरचिररोचिररोचताये
दृष्टिच्छलाद्विषमकोपविभीषणेव ॥ ४३ ॥
व्योम्नस्तलं पिदधतां ककुभां मुखानि
गर्जारवैरविरतैस्तुदतां मनांसि ।
अम्भोभृतामतितरामनणीयसीभि
र्धारावलीभिरभितो ववृषे समूहैः ॥ ४४ ॥
बह्वीयसा ऽधिकतराः सहसा रसेन
घ्नन्त्यस्तटे निजकुलेप्यसुरप्ररूढे ।
मेघान्धकारपटलीपिहिते नभो ऽन्ते
नद्यः प्रचेलुरभितः प्रमदाह्वयाय ॥ ४५ ॥
आप्लावितो बहुभवो ऽपिहिताम्बराणां
गम्भीरगर्ज्जनिपतद्विधुरासुराणाम् ।
वृष्ट्या तया जलमुचां वरुणास्त्रजानां
विश्वोदरंभरिरथ प्रशशाम वह्निः ॥ ४६ ॥
दैत्योपि रोषकलुषो निशितैः क्षुरप्रै-
राकर्णकृष्टधनुरुत्पतितैः स भीमैः ।

तद्भीतिविद्रुतसमस्तसुरेन्द्रसैन्ये-
गाढं जघान मकरध्वजशत्रुसूनुम् ॥ ४७ ॥
देवोपि दैत्यविशिखप्रकरं सचापं
बाणैश्चकर्त्त कणशो रणकेलिकारः ।
योगीव योगविनिषक्तमना यमाद्यैः
सांसारिकं विषयवर्गममोघवीर्य्यैः ॥ ४८ ॥
भ्रूभङ्गभीषणमुखो ऽसुरचक्रवर्त्ती
सन्दीप्रकोपदहनो ऽथ रथं विहाय ।
क्रीडत्करालकरवालकरो दधान-
श्चर्माभ्यधावदभितस्त्रिपुरारिपुत्रम् ॥ ४९ ॥
अभ्यापतन्तमसुरेश्वरमीशपुत्रो
दुर्वारबाहुविभवं सुरसैनिकैस्तैः ।
दृष्ट्वा युगान्तदहनप्रतिमां मुमोच
शक्तिं प्रमोदविकसद्वदनारविन्दः ॥ ५० ॥
उद्द्योतिताम्बरदिगन्तरमंशुजालैः
शक्तिः पपात हृदि तस्य महासुरस्य ।
हर्षाश्रुभिःसह समस्तदिगीश्वराणां
शोकोत्थवाष्पसलिलैःसह दानवानाम् ॥ ५१ ॥
शक्त्या ऽथ तारमसुरेश्वरमापतन्तं
कल्पान्तवातहतिभिन्नमिवाद्रिशृङ्गम् ।
दृष्ट्वा प्ररूढपुलकाङ्कितचारुदेहा
देवाः प्रमोदमगमंस्त्रिदिवेशमुख्याः ॥ ५२ ॥
यचापतत् स दनुजाधिपतिः परासुः
संवर्त्तवातनिपतच्छिखरीन्द्रकल्पः ।
तचादधत् फणिपतिर्धरणीं फणाभि-
स्तद्भूरिभारविधुराभिरधोव्रजन्तीम् ॥ ५३ ॥
स्वर्गापगासलिलसीकरिणी समन्तात्
सौरभ्यलुब्धमधुपावलिसेव्यमाना ।
कल्पद्रुमप्रसववृष्टिरभून्नभस्तः
शम्भोः सुतस्य शिरसि त्रिदशारिशत्रोः ॥ ५४ ॥
पुलकभरविभिन्नचारुदेहा
भुजविभवं बहु तारकस्य शत्रोः ।
ससुरवरगणा महेन्द्रमुख्याः
प्रमदमुखद्युतिसम्पदो ऽभ्यनन्दन् ॥ ५५ ॥
इति विषमशरारेः सूनुना जिष्णुना ऽऽजौ
त्रिभुवनखलशल्ये प्रेरिते दानवेन्द्रे ।
बलरिपुरपि नाकस्याधिपत्यं प्रपद्य
व्यजयत सुरचूडारत्नघृष्टाग्रपादः ॥ ५६ ॥

इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कवीन्द्रमुकुटमाणिक्य-श्रीकालिदासकृतौ तारकासुरवधोनाम सप्तदशः सर्गः ॥१७॥

॥ समाप्तंचेदं कुमारसम्भवम् ॥

॥ कुमारसम्भवोत्तरखण्डोपसंहरणम् ॥

तदित्थं द्वितीयेऽङ्के प्रक्रान्तं कुमारसम्भवं काव्यं काशीविद्यासुधानिधेर्नवमेऽङ्के पर्याप्तिं गतं तत्रच प्रतिसर्गं द्वित्राणि पद्यानि यद्यप्यलग्नकानि सन्ति तथापि यन्मूलपुस्तकमादायैतन्मुद्रितं तस्यातिजीर्णतया तन्मूलभूतस्य तन्मूलकस्य तत्सजातीयपाठवतोवा पुस्तकान्तरस्यालब्धत्वाल्लब्धानामपि भिन्नपाठानां पुस्तकानां सन्दिग्धस्थलनिर्णये साहाय्यमगतवतां पाठान्तरवैचित्र्यमात्रप्रदर्शनोपयोगित्वात् तानि पद्यानि तादृशवर्णानुपूर्वीमन्त्येवोपन्यस्तानि येन नवीननिबन्धदर्शनरसिकास्तेषु ससंशयता जिज्ञासवो भूत्वा तदर्थप्रकाशनप्रयत्नफलप्राप्त्या विचारकमण्डलीं तोषयेयुः ।

पुस्तकान्तरलब्धपाठान्तराणां मुद्राप्रमादशोधकानवध[illegible] मूलकाशुद्धानांच परिगणनाय प्र[illegible] [illegible] विरचि[illegible] विचारकजनानां पुरतः प्रकाशनीयस्य विषयवैचित्र्यस्याभावात् तद्दर्शने कालक्षेपातिरिक्तफललाभस्यासम्भावनत्वात् ।

यत्पुनः पञ्चमेऽङ्के केनापि कुमारसम्भवरघुवंशयोः शिशुप्राढदशापन्नैककविविरचितत्वसम्भावनाहेतून् विचारयितुमसमर्थेन गौडेनोपन्यस्तम्

(१) यावत्पर्यन्तं कुमारस्य सम्भवस्तावत्पर्यन्तमेव कुमारसम्भवाख्यं काव्यं ज्ञेयं सप्तमसर्गान्तं । नतु महादेवक्रीडाकुमारोत्पत्तितारकासुरविजयान्तं सप्तदशसर्गान्तं ।

(२) साहित्यग्रन्थेष्वपि कुत्रापि प्रकाशादिषु तदुदाहरणं न ।

(३) क्व कालिदासालङ्कारादिच्छाया क्वचाष्टमसर्गादिरचना ।

(४) यदि तारकासुरविजयान्तं तत् काव्यं भवेत् तदा शिशुपालवधवत् तारकवधाख्यां लभेत ।

(५) तथा मल्लिनाथेनापि सप्तमसर्गान्तमेव व्याख्यातमस्तीति ततः परस्यार्वाचीनरचितत्वं स्पष्टम् ।

(६) सप्तमसर्गान्तरचना व्याकरणव्युत्पन्ना ऽन्वितवाक्यवती यथोचितवर्णसंघटनावतीचेति सहृदयसंवेद्यमेतत् ।

तत्रोच्यते ।

(१) उपक्रमस्तावदभ्याससहितस्तस्यार्थस्योपसंहारे बीजं यदि तावद् वारंवारमुपक्रान्तो ऽर्थो नोपसंह्रियेत कथंकारं तद् वचनं प्रेक्षावन्तः शृणुयुः कथंवा निरुपसंहारादुपक्रमविरुद्धोपसंहाराद्वा वचसो निराकांक्षप्रतिपत्तेराशापि । द्वितीयोहि सर्गः कुमारसम्भवस्योपक्रमग्रन्थः । तथाहि देवानां चतुर्मुखेनसह संवादमुखेन कविनोपक्रान्तं ।

तस्मिन् विप्रकृताः काले तारकेण दिवौकसः ।
तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायम्भुवं ययुः ॥ १ ॥
एवं यदात्थ भगवन्नामृष्टं नः परैः पदम् ।
प्रत्येकं विनियुक्तात्मा कथं न ज्ञास्यसि प्रभो ॥ ३१ ॥
त्वया दत्तवरोदीर्णस्तारकाख्यो महासुरः ।
उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः ॥ ३३ ॥
तदिच्छामो विभो स्रष्टुं सेनान्यं तस्य शान्तये ।
कर्मबन्धच्छिदं धर्मं भवस्येव मुमुक्षवः ॥ ५२ ॥
गोप्तारं सुरसैन्यानां यं पुरस्कृत्य गोत्रभित् ।
प्रत्यानेष्यति शत्रुभ्यो बन्दीमिव जयश्रियम् ॥ ५३ ॥
सम्पत्स्यते वः कामो ऽयं कालः कश्चित् प्रतीक्ष्यताम् ।
नत्वस्य सिद्धौ यास्यामि सर्गव्यापारमात्मना ॥ ५५ ॥
संयुगे सांयुगीनं तमुद्यन्तं प्रसहेत कः ।
अंशादृते निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः ॥ ५८ ॥
तस्यात्मा शितिकण्ठस्य सैनापत्यमुपेत्य वः ।
मोक्ष्यते सुरबन्दीनां वेणीं वीर्यविभूतिभिः ॥ ६२ ॥
उमारूपेण ते यूयं संयमस्तिमितं मनः ।
शम्भोर्यतध्वमाक्रष्टुमयस्कान्तेन लोहवत् ॥ ६३ ॥

अनेन श्लोकनवकेन चरमप्रयोजनतया तारकवधस्तदुपायतया गोत्रभित्पुरस्करणीयसुरविजयश्रीप्रत्यानयनक्षमदेवसैन्यगोपकसेनान्युत्पत्तिस्तस्याअप्युपायतया हिमाचलसुताकरणकसमाधिस्थशम्भुमनोवशीकरणमुपक्रान्तमिति स्पष्टतरं प्रतीयते एवंस्थिते यादृशेन साध्यसाधनभावेन ये पदार्था उपक्रान्तास्तेषां तेन क्रमेणोपसंहारो न्याय्यवचनशीलानामुन्मत्तजनव्यावृत्तो विशेषः । तदनुरूपमेवच कालिदासेनाप्रौढेनापि सता ऽष्टमसर्गसमाप्तिं यावदुमासाधनकशम्भुमनोवशीकरणं ततः सर्गत्रयेण समहोत्सवकुमारसम्भूतिं ततः परेण सर्गद्वयेन कुमारस्य सैनापत्यप्राप्तिमुपसंहृत्य चरमेण सर्गचतुष्टयेन तारकवध उपसंहृत इति न्याय्यवचोरचनाविदग्धेन विदग्धतानुसार्याचरितम् । अतः पूर्वोक्तार्थावधानिनां सहृदयानां कथं सप्तमसर्गएव य उपक्रान्तार्थत्रयमध्ये कस्याप्येकस्योपसंहारस्थानतां नानुभवति स समग्रकाव्यस्योपसंहारस्थानं भवतीत्येषोऽर्थो हृदयं स्प्रष्टुमर्हतीति ।

(२) काव्यप्रकाशेतावत् प्रदर्शितरीत्या सप्तदशसर्गात्मकतया सिद्धात् कुमारसम्भवाद् बहूनि पद्यान्युदाहृतानि दृश्यन्ते यदिचाष्टमसर्गप्रभृतेर्ग्रन्थादुद्धृतं किमपि प्रकाशे न दृश्यते ऽतस्तस्य कालिदासप्रणीतत्वे संशय इति तर्हि किं द्वितीयसर्गस्थं पद्यं कस्मिंश्चित् साहित्यग्रन्थे दृष्टं येन तस्य कालिदासकृतत्वाश्वासः अपि च काव्यप्रकाशग्रन्थस्याप्रमादया निराग्रहया दृशा निरीक्षणे स्फुटमेतत् प्रतीयते यदष्टमसर्गादिर्ग्रन्थः कुमारसम्भवघटकतया मम्मटाचार्यस्याभिमत इति । तथाहि । काव्यप्रकाशे सप्तमोल्लासशेषे मम्मटः । " तत्र रतिहासशोकाद्भुतान्यदिव्योत्तमप्रकृतिवद्दिव्येष्वपि। किन्तु रतिः सम्भोगशृङ्गाररूपोत्तमदेवताविषया न वर्णनीया । तद्वर्णनंहि पित्रोः सम्भोगवर्णनमिवात्यन्तमनुचितं ।

क्रोधं प्रभो संहर संहरेति
यावद् गिरः खे मरुतां चरन्ति ।
तावत् स वह्निः शिवनेत्रजन्मा
भस्मावशेषं मदनं चकार ॥

इत्युक्तवद्भ्रुकुट्यादिविकारवर्जितः सद्यःफलदः क्रोधः स्वर्गपातालगमनगगनसमुद्रोल्लंघनाद्युत्साहश्च दिव्येष्वेव " ॥ अत्र कुमारसम्भवस्याष्टमनवमसर्गौ बुद्धिस्थीकृत्य सम्भोगवर्णनप्रतिषेधः । तृतीयपञ्चमौ बुद्धिविषयीकृत्य विप्रलम्भस्य चतुर्थमभिप्रेत्य शोकस्य सप्तमनवमसर्गान्तौ हासस्य सप्तमस्य त्रिंशत्प्रभृतिश्लोकानद्भुतस्य स्वर्गगमनस्य त्रयोदशं गगनोल्लंघनस्यचाष्टमं बुद्धिस्थीकृत्य वर्णनाभ्यनुज्ञानमाचार्येण कृतमन्यथा क्वान्यत्रोत्तमप्रकृतीनां सम्भोगवर्णनोदाहरणं निरुदाहरणश्च कथं प्रतिषेधोपि ।

(३) कालिदासः खलु शब्दालङ्कारेष्वनुप्रासमर्थालङ्कारेषूचोपमार्थान्तरन्यासौ प्रायेण प्रयुङ्क्ते तेषांच प्रतिश्लोकं सत्त्वं काव्यस्योत्कर्षे न प्रयोजकमपितु वृत्तस्य चमत्कारहेतुषु प्रदेशेषु तेनहि समस्तस्य काव्यस्य शोभा सम्भवति तेचोक्ता अलंकारा अष्टमसर्गप्रभृतावुत्तरग्रन्थेऽपि प्रतिसर्गं वृत्तप्रदेशेषु पूर्वग्रन्थादविशेषेणैवोपलभ्यन्ते तदेतदपि तस्य ग्रन्थस्यापेक्षाबुद्धिपूर्वकदर्शनं विना दुर्ज्ञेयं यतोऽलसाः श्रमद्वेषिणो जना विरलप्रचारतया सम्भवल्लेखकप्रमादकीटोपघाततैलजलसम्पर्कजराभिभवादिकृताशुद्धबाहुल्यसंवलितानि पुस्तकान्यवलोकनमात्रेण तिरस्कुर्वन्तस्तान्येवाशुद्धानि ग्रन्थकारदूषणानि मत्वा ग्रन्थकारानेवोपालभन्ते न यदि ते प्रसिद्धनामानः स्युः। तेषां प्रसिद्धत्वेच स ग्रन्थो ग्रन्थांशोवा तेन कविना न कृत इति वदन्तो या जातिर्यावा व्यक्तिः स्वस्य निकृष्टत्वेनाभिमता स्यात् तज्जातीयेन केनापि तयावा व्यक्त्या विरचितोऽयं ग्रन्थ उपेक्षाम

हेतोरिति प्रसिद्धिं कृत्वा तस्य ग्रन्थस्य प्रचारविरलतायाः साहाय्यं कुर्वन्तः सन्तुष्यन्ति ।

(४) अस्य काव्यस्य तारकवधमिति नाम कविना न कृतं कुमारसम्भव इतितु कृतमिति नामकरणविरोधादुत्तरग्रन्थो न कालिदासप्रणीत इति शङ्का न विचारसहा । सप्तमसर्गान्तेपि कुमारोत्पत्तेरवर्णितत्वेन नामकरणविरोधस्य स्पष्टदृश्यत्वात् । वृत्तनाम्ना काव्यमिति पक्षे सर्वेषां वृत्तानां न काव्यनामकरत्वमतिप्रसङ्गात् किन्तु यद् वृत्तं कवेः प्राधान्येनाभिमतं काव्यस्य व्यापकं तदेव काव्यनामकरमित्यंच कुमारोत्पत्तेरेवात्रत्यैकादशसर्गरूपमहाप्रदेशव्यापितया तेनैव काव्यव्यपदेशः प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् तन्मूलकत्वादेवच वृत्तनाम्ना काव्यमित्युक्तेः ।

(५) मल्लिनाथेन सप्तमसर्गान्तस्य व्याख्यानात् ततोऽधिकं न कालिदासकृतमिति वचनंतूपहासास्पदं मल्लिनाथोहि मम्मटाचार्यादर्वाचीनइति तेन कृतामुत्तरग्रन्थस्य निन्दां श्रद्दधानः श्रद्धापरवशानां लोकानां निन्दातो बिभ्यन्न तं व्याख्यातवान् नहि तेनास्य काव्यस्य सप्तमसर्गान्तत्वं कण्ठरवेणोक्तम् । उक्तत्वेवा पूर्वोक्ते सप्तमसर्गान्तत्वबाधके तस्यापि निरुत्तरत्वप्रसङ्गोऽस्त्येव । किं मल्लिनाथेन शिशुपालवधं व्याख्यातवता चरमौ द्वौ श्लोकौ कविवंशवर्णनपञ्चश्लोकीच न व्याख्याता न दृष्टा येन तदीयव्याख्यानपरिसमाप्तिर्ग्रन्थसमाप्तिसाधकतया मता स्यात् । अमङ्गलोत्कीर्तनात् स्पष्टार्थत्वाच्च न व्याख्यातं तदिति चेदश्लीलार्थत्वस्य साहित्याचार्यैः प्रदर्शितत्वेन स्फुटार्थत्वेनचाव्याख्यानं प्रकृतेपि सम्भवत्येव ।

(६) अष्टमप्रभृतिग्रन्थेपि रसानुसारिणी वर्णघटना दृश्यतएव वाक्यान्यप्यनन्वितार्थानि क्वापि न दृष्टानीति क्वचिद् व्याकरणविरुद्धानि कतिपयानि पदान्यवशिष्यन्ते तत्राधुनिकानां व्याकरणाननुसन्धानमपि मूलं यथाऽत्र देववाचो वृन्दारशब्दः प्रयुक्तो व्याकरणे पुनर्वृन्दशब्दादारकन्प्रत्ययेन व्युत्पादितः कोशेचापि तथैव पठित इति परन्तु यद् व्याकरणं वृन्दशब्दादारकन्प्रत्ययं विदधाति तदेव शृङ्गशब्दादपि तमेव प्रत्ययं शास्ति एवं स्थितेऽपि कयाचिद् व्युत्पत्त्या रसविशेषवाची शृङ्गारशब्दोऽपि साधुः साहित्यशास्त्रे प्ररूढो यथा तथैव वृन्दारशब्दोपीति न तावता कालिदासकृतत्वव्यतिरेकोऽस्य शक्यशङ्कः अपिच यदि भारविप्रभृतीनां भट्टिमाघादीनां चापशब्दप्रयोगः स्पष्टदृष्टो वैयाकरणैर्निरंकुशाः कवय इत्यभिधायोपेक्षितो ननु तस्य कवेरेषा कृतिरेव न भवतीत्यपलपितस्तदाऽनतिप्रौढकालिदासविरचितेपि यदि क्वचित् किमप्यशुद्धं दृश्यते तर्हि तावतैव कालिदासकृतमेतन्न भवतीत्यपलापोऽपपातिनां विदुषामनुचितएव ।   विट्ठलशास्त्री ।

THE SAHITYA-DARPANA,

OR

MIRROR OF COMPOSITION.

(Continued from page 104.)

TEXT.

No. 653. *This* again may be five-fold, being possible in the two sorts of *the affix 'kyach'* respectively applied in the sense of position and object, in *the affix kyań,'* * and in *the adverbial affix 'ṇamul'* added in an active or passive sense.

COMMENTARY.

a. 'The elliptical *Simile*, in the omission of the common attribute'—*these words* are to be supplied *in the present text from the foregoing one.*

b. The *kyach, kyań* and *ṇamul are named yiṇ, ṇáyi* and *ṇum* in the technicality of *the grammar* Kalápa.

c. For examples in their order:—

अन्तःपुरीयसि रणेषु, सुतीयसि त्वं
पौरं जनं, तव सदा रमणीयते श्रीः ।
दृष्टः प्रियाभिरमृतद्युतिदर्शमिन्द्र-
सञ्चारमत्र भुवि सञ्चरसि क्षितीश ॥

"Antahpuríyasi *(kyach 1)*† raṇeshu, sutíyasi *(kyach 2)* twań
Paurań janań, tava sadá ramaṇíyate ([illegible]
Dṛishṭah priyábhiramṛita-dyuti-da[illegible] *[illegible]ul)* Indra-
Sańcháram *(ṇamul 2)* atra bhuvi sańcharasi [illegible] íśa."

(In the battle-field thou actest as if thou wert [illegible] thy *Zenana* and thou treatest the people of thy cit[illegible] as if they were thy sons; Fortune behaves, as a wife, t[illegible]ards thee, and looked upon by thy beloved ladies as the Nectar-beamed *moon*, thou walkest upon the earth, O monarch, like the Royal God (Indra) himself.

Here the points of resemblance are omitted, *viz.* the circumstance of being a place for pleasant sports, in *the phrase 'antahpuríyasi,'* and (the king's) being full of loving-kindness. Similarly in the other *expression of comparison.*

And in these *varieties,* because of the absence of the words *yathá* &c., and *tulya* &c., we have not to consider such specialities as *that of being of* the Direct sort or the like.

Some instance these as cases of the omission of *the affix '-vut'* expressive of comparison. This is not right,

* These two affixes are for forming verbs from nouns, to imply comparison. The words thus formed answer to such expressions in English as 'out-heroding,' 'hectoring' &c.

† Milton's beautiful figure '*Imparadised* in one another's arms' is an instance answering to the '*Kyach*' of the first kind.

for the *affixes kyań* &c., also, being added in the sense of *vat* imply comparison. Nor should it be said that the *affixes kyań* &c., cannot well imply comparison because, as being affixes, they are not independently expressive, and *such words of comparison as* 'iva' &c., are not employed in these cases. For the same might be said of *the affix 'kalpap'* and others *which are allowed to be expressive of comparison.* Nor *will it avail to argue that* the '*kalpap*' &c., as being equivalent to '*iva*' &c., are expressive of comparison and that the *'Kyań'* &c. are only suggestive *of it,* for it is not certain that even '*iva*' &c., are expressive. Or granting that the '*kalpap*' &c., are expressive, there can be no difference between the affixes of the '-vat' class and those of the 'Kyań' class, according to either of the two opinions touching affixes, viz. (1) 'The inflected word in its integrity is expressive' and (2). The base and the affix have each its own signification.' As to the assertion of some that the affixes of the class of '-vat' are directed *by Pánini* to be employed in the sense of '-iva' and the like, whilst 'kyań' &c. are, in the meaning of 'behaviour'—this too is wrong, for 'kyań' &c., do not simply imply 'behaviour,' but 'similar behaviour.' So the Elliptical is thus tenfold, when the attribute is omitted.

TEXT.

No 654. It is twofold, in the omission of the ob-[illegible]ed to,—being possible in a phrase and a [illegible]

COMMENTARY.

a. [illegible]ample:

"N[illegible]t exists equal to her face in charmingness, or like-t[illegible] her-eyes."

He[illegible], objects answering to the face and eyes being hinted at, *but, of course, as inferior to them in charmingness,* we have an instance of the object compared to being omitted.

b. And in this very stanza, on our reading *mukhań yathedam'* instead of '*mukhena sadṛiśam*', and '*dṛigiva*' instead of '*nayana-tulyam*', we should have the direct sort: thus though, the two divisions of the present variety being subdivisible into the direct and the indirect, we obtain four sorts, yet after the manner of the ancients we have spoken of it as of two sorts only.

TEXT.

No. 655. In the omission of the *word or affix* expressive of comparison, it is twofold, being possible in a compound or the '*kwip*' affix.*

COMMENTARY.

a. For examples in their order:—

"*He* acts the ass *(gardabhati),* loudly and hoarsely screaming before the great."

Here '*kwip*' expressive of comparison is omitted in *gardabhati.*' It should not however be supposed that the object of comparison too is omitted here, inasmuch as it is indicated by the expression 'screaming.'

"The face of the fawn-eyed one is Moon-enchanting."

TEXT.

No. 656. It is twofold, in the omission of the *common* attribute and the object compared to,—*being possible* in a compound and a phrase.

COMMENTARY.

a. We shall have examples of these two *varieties* by our reading 'in the world' in place of 'in charmingness' in the sentence beginning 'Naught exists' (see §654. *a*).

TEXT.

No. 657. In the omission of the attribute and the word of comparison, it is twofold, according as it occurs in the '*kwip*' *affix* or a compound.

COMMENTARY.

a. For example:—"Her lotus-faceshines like the moon (vidhavati)." Here in '*vidhavati*' there is the *grammatical* rejection of the '*kwip*' affix signifying comparison and of the point of resemblance, viz. 'charmingness.' But some, *recognizing a distinct division of the Elliptical Simile arising from the omission of an affix,* instance the present example as an illustration of the same. 'Lotus-face' is an example of the present variety residing in a compound.

TEXT.

No. 658. In the omission of what is compared, it is single, occurring in the '*kyach*' *affix.*

COMMENTARY.

a. For example:—

"With eyes flashing at the sight of the foeman's valour, and with his rod-like hand bristling with the sword, he behaves (sahasráyudhíyati) *in the battle-field* as if he wielded a thousand weapons."

Here the object compared, viz. 'himself,' is omitted, for the expression '*sahasráyudhíyati*' is to be interpreted 'behaves HIMSELF like one with a thousand arms.' For the reasons already stated (§653 *e*) there is no omission here of the term of comparison. Here some say, the word '*sahasráyudhíyati*' being derived from '*sahasráyudha,*' or one associated with a thousand arms, and interpreted 'he acts like such a one,' we have here the omission of the object compared, not in the shape of 'himself,' but of the particular action of the hero which is not literally mentioned, but simply figured by the expression '*sahasráyudhíyati.*' This view of the case cannot endure a discussion, since the employment of '*kyach*' in an active sense is opposed to the rule of *Panini.* *(To be continued.)*

* The difference between this and the affix '*kyań*' (§653), which also is added to an object of comparison in the nominative case lies, in the circumstance of the former leaving no sign of itself in the verb formed by its addition; as *gardabhati* 'he asses.' This still more corresponds to the English 'hectoring.'

THE BIRTH OF RÁMA.

(Raghuvanśa Canto X.)

With costly sacrifice, with praise, and prayer,
AYODHYÁ's king had claimed from Heaven an heir;
When from the shrine, where burnt the holy flame,
Scaring the priests, a glorious angel came,
With arms that trembled as they scarce could hold
A flood of nectar in a vase of gold :
A weight too vast for even him to bear,
For VISHṆU's self, the first of Gods, was there.
With reverent awe the Lord of KOŚAL's land
Received the nectar from the angel's hand,
As erst Lord INDRA from the milky wave
Took the sweet drink that troubled ocean gave.
Soon as the queens had shared that mystic bowl,
Hope, sure and stedfast, filled each lady's soul.
They saw, in dreams, a glorious host who kept
Their watch around them, as they sweetly slept.
They mounted skyward on the feathered king,
Who spread a glory with each golden wing,
And as he shot through plains of ether drew
The cloudy rack to follow where he flew.
Now LAKSHMÍ, with her consort's mystic gem
Sparkling upon her breast, for love of them
Came from the skies, and her own radiant hand
Their slumbering eyelids with a lotus fanned.
Then from their homes on high—their holy hair
Damp from the lucid stream that wanders there—
Came, in a glorious dream, the star-throned Seven,
Whispering softly of the Lord of Heaven.
Proud waxed the Monarch, as each happy queen
Told the bright visions that her eyes had seen :
No king, he deemed, with him in bliss could vie ;
No, nor the Father of the earth and sky.
As many a river lends its silver breast
Where the calm image of the moon may rest,
So in the bosom of each lady lay
That God, divided, who is one for aye.
Soon, like the luminous herb, which, ere 'tis night,
Wins from the setting sun a ray of light,
KAUŚALYÁ gained a son, a lovely star,
To chase the shadow of the night afar :
A babe so bright, that every torch grew dim
In the queen's chamber, when it shone near him.
They named him RÁMA, for the child shall bring
Eternal joy to all who hail him king.
Then the young mother, languid, pale, and worn,
Looked, as she nursed her babe, her newly born,
Like GANGÁ by the autumn heat oppressed,
With one sweet lotus on her island-breast.
And queen KAIKEYÍ bare a noble child,
Named BHARAT, beautiful, and meek, and mild :
By fond affection and obedience, sent
To be his mother's pride and ornament :
Like gentle modesty that lends new grace
To each dear winning charm of Beauty's face.
Then queen SUMITRÁ, fairest of the fair,
Twin children, LAKSHMAṆ and SATRUGHNA, bare :
Thus self-control and knowledge spring to light
When fruitful Learning is employed aright.
The babes were born : then sin and sorrow fled,
And joy and virtue reigned supreme instead :
For VISHṆU's self disdained not mortal birth,
And heaven came with him as he came to earth.
Once more the regions, where each guardian lord
Had quailed before the giant he abhorred,
Were cheered with breezes pure from dust and stain,
And freed from terror hailed a gentler reign.
The fire was dimmed by cloudy smoke no more,
And the sun shone untroubled as before.
But RÁVAṆ's Glory poured her sorrows down
In jewels dropping from the giant's crown ;
While drums of triumph beaten in the sky
Woke the King's music to a glad reply ;
And the first rite to bless the joyful hour
Was the rich down-pour of a fragrant shower
Of blossoms falling, from the heavenly trees,
On the proud monarch's gilded galleries.
Graced with the holy rites, and nursed with care,
As the babes strengthened, fairer and more fair,
So with their growth increased their father's joy—
An elder brother to each darling boy.
Modest by nature, gentle nurture's aid
More modest still the youthful princes made.
Thus, when the sacred oil its influence lends,
In brighter spires the hallowed flame ascends.
With virtues blent in sweet accord to grace
The ancient line of RAGHU's sinless race—
As all the seasons of the year combine
To deck the garden where the Gods recline—
They loved as brothers in their royal home,
But still in pairs they ever loved to roam.
RÁMA and LAKSHMAṆ closer ties allied,
And BHARAT wandered by SATRUGHNA's side,
Linked in eternal love, like wind and flame,
Or the dear moon and Ocean, whence he came.
As when, at summer's close, dark clouds arise,
Bringing sweet comfort to men's longing eyes,
So the fair children won the people's hearts
By gentle graces and attractive arts :
Men deemed that DUTY, PROFIT, LOVE, and BLISS,
Had come incarnate from their world to this.
And with more pride the father's bosom glowed
For the rare virtues and the love they showed,
Than for the pearls, in countless tribute poured
By the four oceans, to delight their lord.

PRINTED AND PUBLISHED BY E. J. LAZARUS AND CO., AT MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

SUPPLEMENT TO THE PANDIT.

AIDS FOR CANDIDATES FOR UNIVERSITY EXAMINATIONS.

No. 9. A Benares February 1st, 1867. Vol. I.

BHAṬṬI KÁVYA.

(Calcutta University B. A. Examination 1868.)

INTRODUCTION.

The BHAṬṬI KÁVYA is an epic poem composed in the silver age of Sanskrit literature for the purpose of illustrating by numerous examples the rules of Grammar, Poesy, and its sister Rhetoric. Valuable as the work is to the Sanskrit student for its copious illustration of the grammatical treatises of PÁṆINI and VOPADEVA, (to whose *Sútras* constant reference is made in the excellent commentaries on the poem), and curious as a I[illegible] of it is as an Art of Poetry teaching by exampl[illegible] additional claims to consideration in its con[illegible]ntiquity of composition, and its classic purity and elegance of style; nor is the poem without passages of great descriptive power and general poetic merit. Notwithstanding the prosaic nature of its object, which is not once lost sight of, the BHAṬṬI KÁVYA describes the oft-told adventures of RÁMA, "the subject of all verse." His birth and life, his sufferings and triumphs, are celebrated at length, and in language and style not unworthy of the inspiring theme. The poem is divided into twenty-two Books, containing about fifteen hundred stanzas. Of its object there are two grand divisions, *Śubda-lakshaṇa* or the Illustration of Grammar, and *Kávya-lakshaṇa* or the Illustration of Poesy and its Rhetoric. The Author tells us that he wrote his poem at VALABHÍ in the reign of ŚRÍDHARASENA (काव्यमिदं विहितं मया वलभ्यां श्रीधरसेननरेन्द्रपालितायां B. XXII 35) most probably ŚRÍDHARASENA I, who was king of Guzerat and reigned at BALLABHI from about A. D. 530 to 545. The Author's name was BHARTṚIHARI son of ŚRÍDHARASWÁMIN, according to the Scholiasts VIDYÁVINODA, and BHARATA compiler of the MUGDHABODHINÍ; but the compiler of the commentary entitled *Jayamaṅgalá* more correctly calls him BHAṬṬI and his father ŚRÍSWÁMIN.

TRANSLATION.

BOOK I.

1. There was a prince, the friend of the Gods, a conqueror, versed in the Scriptures, named DAŚARATHA, whom, pre-eminent by his qualities, the Eternal, for the sake of the good of the worlds, sought as father of his own free will.

2. He read the Vedas, sacrificed to the Gods, gave oblations to the Manes, respected his kinsfolk, conquered the class of six *vices*, rejoiced in regal polity and slew his foes uprootingly.

3. He scattered riches as the cloud *pours down* water, he sat on one throne with the mountain-cleaver, he worshipped none other than the Three-eyed *God*, he eclipsed the glories of all archers.

4. Pure, waited on by the assembly of great Bráhmans, excellent gratifier of the Dwellers of the Sky, that King shone for the welfare of the worlds, as the consecrated fire in the sacrifice.

5. He of pure fame, like the Lord of the Hundred Sacrifices, dwelt in AYODHYÁ equal in prosperity to MAHENDRA'S City, happy in all the seasons, inhabited by Bráhmans of enlightened understanding.

6. Which *Ayodhyá* the limit, as it were, amid things that are desired, of the skill of Him who sits upon the Lotus, expert in creating, stood as if laughing the city of INDRA to scorn with her upward gleaming jewel-rays.

7. Whose houses were like the peaks of MERU, with divers minerals, and with groves possessing pearls and diamonds and fair jewels, filled with women as with troops of heavenly nymphs.

8. From whose houses flashes of flaming gems stored within, streaming, forth by the window-lattices, gleam like the fall of the waters of GAṄGÁ from the slope of the Mountain of Snow.

9. As a Sage *delights* in sciences, that king rejoiced in three excellent queens, virtuous, bringing love, gain, and fame, esteemed in the world, married in season.

10. By him desiring a son by the best of women, RISHYAŚṚIṄGA was brought to his city, a Saint wise, experienced in sacrifices, with matured course of knowledge, intelligent, honourable.

11. The king, of self-subdued mind, wished to cause that chief of Saints to perform the sacrifice whose fruit is a son: then, knowing his intention, that experienced *Saint* arranged his sacrificial rite connected with off-spring.

12. The Rákshasas around the altar he drove away. He offered the subordinate sacrifices on both sides of the chief sacrifice: he made the concluding fire-offerings, and the excellent saint sought a boon to obtain a son for the king.

13. The regular rite, in which the assembly of priests were satisfied with gifts, having reached completion, the three nobly-born wives of the King ate the residue of the burnt offering to produce four goodly sons.

14. Of KAUŚALYÁ RÁMA first was happily born. Then of KEKAYÍ was BHARATA born; SUMITRÁ alone produced ŚATRUGHNA of noble deeds, together with LAKSHMAṆA.

15. The wise hermit VASISHṬHA, best of ascetics, honoured the twice-born finders of the highest gain, prevented the terrifying bands of shades from *approaching*, and initiated those *princes* at the proper time.

16. The whole Veda, with its supplements, was studi-

they dwelt with their good qualities simultaneously in the minds of the people though locally separated.

17. Then the son of GÁDHI, the performance of whose sacrifices was impeded by Rákshasas, came to the lord of the land to choose RÁMA for protection: the king paid him honour with a dish of honey in his hand.

18. The prince said: "Is that meditation of thine propitious which thou hast desired for victory over another birth, which has ceased from knowing form etc., by which thou hast understood the inscrutable truths?"

19. The saint declared the prosperity of his meditation, but said the Rakshasas impeded his sacrifices in the wood: them let RÁMA, subduing the power of his enemies, with LAKSHMAṆA, destroy.

20. When he heard that speech of the saint, the king unable to bear separation from his son fainted: then the prosperous prince was addressed in this speech by the proud chief of ascetics:

21. "By me thou hast been sought as a refuge in alarms; we have been sought by thee for the increase of thy religious merit: Kingship and Bráhmanhood are for each other's sake: make no hesitation, send forth thy son.

22. By him will be slain the great enemy who will stand before him in battle; do not, O great of soul, disrespect me; one like me lays not a mighty burden on one unfit for it."

23. "The Bráhman, like a fire, if enraged, will burn up my family: my son about to go will consume me with grief:" thus the prince first reflected; then he assented to the going of his son.

24. The saint, having honoured the king with blessings, set forth, delighted, to his hermitage: the prince lowly, bearing weapons burning on the wicked went behind his back.

25. The bold three-mothered LAKSHMAṆA master of all weapons and arms, was his companion, rejoicing in the prosperity of RÁMA who was about to go to the sacred wood, victorious, radiant of mien.

26. As the lion of RAGHU's race went on, the archer about to slay the fiends, holding, grasped in his fist, his bow not to be borne by his enemies, with his variegated finger-guard bound on, the damsels of the city with difficulty refrained, through their sore grief, from weeping, wishing him good luck.

27. Then Bráhmans loudly uttered blessings upon him; others beat the drum with loud melodious sound; his arm throbbed auspiciously betokening the wished result, and favouring birds sang loudly on the trees.

Thus ends the first Canto of the BHAṬṬI KÁVYA.

NOTES ON ṚIJUPAṬHA PART III.

C. U. Entrance Examination 1868; *& First Arts.* 1867.

अस्ति—3rd person, singular, present of अस् = to be; dual स्तः plural सन्ति.

2nd person असि–स्थः–स्थ–and first person अस्मि–स्वः–स्मः।

तीर—n. 1. A shore 2. An arrow (तीर = to finish+अच् aff.) तट.

विशाल—Adj. Great, large—(वि particle and शालच् affix or विश = to enter+कालन्.) महत्.

तरु—m. A tree (तॄ = to proceed+उ = aff.) वृक्ष. The word 'tree' comes from the same root.

आगत्य—Having come (आ and गम् = to go.) त्वा is changed into त्य on account of उपसर्ग.

रात्रि—s. f. Night (रा = to give+त्रिप् aff.) निशा.

पक्षिण्—m. A bird (पक्ष = a wing+इन् aff.) विहग.

निवसन्ति—3rd person, pres: plural of वस = to dwell, dual वसतः, singular वसति.

अवसन्न—Past Ptc. Ended. (अव+सद् = to end+क्त aff.) समाप्त.

अस्ताचल—The mountain which is supposed to be the place where sun and moon set (अस्त = Setting+अचल a mountain.)

चूड़ा s. f. Top, summit (चुल = to elevate, अङ् and टाप् aff. ल changed to ड and the vowel lengthened) शिखर.

अवलम्बिन्—Resting, depending—(अव+लबि = to go+अच् aff+इन् aff.) आश्रय.

भगवत्—The venerable (भग = fortune+मतुप् aff.) ऐश्वर्य्यवत्.

चन्द्रमस्—s. m. The moon—(चन्द्र = camphor+मा = to measure +असि aff.—rendering all objects white like camphor.) इन्दु.

वायस्—m. A crow (वय् = to go+असच् aff.) काक.

प्रबुद्ध—Past Ptc. Being awake (प्र+बुध = to know+क्त aff.) जागरित.

कृतांत—m. 1-Death personified. 2-Fate. 3-Sinful action. 4-Saturday—(कृत = act, (actum) done+अन्त = end) यम.

अटत्—Ptc. Pres. Roaming (अट् = to go+शतृ aff.) भ्राम्यत्.

व्याध—m. 1 A hunter 2—A wicked man (व्याध = to pierce+ण aff.) लुब्धक.

अपश्यत्—3rd person, sing, past prœterite of दृश् = to see. It is thus conjugated:—

3rd person,	अपश्यत्	अपश्यतां	अपश्यन्.
2nd do.	अपश्यः	अपश्यतं	अपश्यत.
1st do.	अपश्यं	अपश्याव	अपश्याम.

अवलोक्य—Ger. Having seen (अव+लोक = to see.) दृष्ट्वा.

अचिंतयत्—1st prœterite. It is conjugated like अपश्यत्.

अनिष्ट—Past Ptc. Unwished (अन्+इष् = to desire+क्त aff.) अनभिलषित.

दर्शन—n. Sight (दृश् = to see.) अवलोकन.

जात—Ptc. Past. Produced, (जन = to be born) उत्पन्न. S.

जाने—1st Sing. pres. of ज्ञा = to know मन्ये. It is thus conjugated:—

3rd person,	जानीते	जानाते	जानते
2nd „	जानीसे	जानाथे	जानीध्वे
1st „	जाने	जानीवहे	जानीमहे

अनभिमत—Past. Ptc. Disagreeable (अन्+अभि+मन = to know +क्त.) अप्रिय.

दर्शयिष्यति—3rd Sg. 2nd Fut. caus of दृश् = to see.

उक्त्वा—Ger. from वच् = to say. कथयित्वा.

अनुसरण—n. Following. (अनु+सृ = to go+अन् aff.) अनुगमन.

क्रम—m. Way. (क्रम = to go). प्रकार.

व्याकुल—Adj. Perplexed. (वि+आ+कुल = to accumulate.) संक्षुब्ध.

चलित—Past Ptc. Moved. (चल = to go.) गत.

कण—m. s. Grain of corn. (कण = to contract+अच् aff.) लव

विकीर्य्य—Ger. (वि+कॄ = to scatter.)

जाल—n. 1. A net. 2. Window. 3. Multitude. 4. Pride (जल = to encompass, to hide or to screen+अण् aff.) पाश.

विस्तीर्य्य—Ger. Having spread (वि+स्तॄ = to cover.) प्रसार्य.

प्रच्छन्न—Past Ptc. Hidden (प्र+छद = to cover+क्त aff.) पिहित.

काल—m. Time (कल = to count+अच् aff.) समय.

कपोत—m. 1. A pigeon. 2. A bird in general (कव = to tinge +ओतच् aff. व changed into प.)

राजन—m. 1. A king 2. The moon (राज् = to shine+कनिन् aff) Here राज is अकरान्त on account of being compounded.

परिवार—m 1. Retinue 2. Dependent 3. A sheath. (परि = round+वृ = to surround+घञ् aff.)

वियत्—n. s. Sky, heaven (वि+यम = to refrain+क्विप् aff+ तुक् final.) आकाश.

विसर्पत्—Pr. Ptc. of वि+सृप = to go. Flying about. उड्डीयमान

लुब्ध—Past Ptc. of लुभ = to covet. Desiring. विमोहित.

आह—3rd sg. pres. of ब्रू = to speak. 'In the present tense the inflexions of आह in the three numbers of the third person, and singular and dual of the second, in the same sense, 'he speaks,' &c, but with the terminations of the 2nd prœterite, are considered to be optionally substit ted for those of ब्रू—' as आह—आहतुः—आहुः—आत्थ—आहथुः—

सम्भव—m. 1. Production 2. Possibility (सम् implying perfection+भव = being.) शक्यता.

निरूपण—n. s. 1. Investigation 2. Sight (नि implying certainty, रूप = to have form+ल्युट् aff.) निरूप्यतां is 3. Sg. Imp. pass.

भद्र—Adj. 1. Fortunate. 2. Pious. 3. Gold. 4. Steel. 5. Siva. 6. A heap. (भदि = to be happy+रन् aff and the nasal rejected.) शुभ.

भवितव्य—Adj. Ptc. Fut. of भू = to be. To be fared.

मग्न—Past Ptc. Plunged [मज्ज = to plunge into water+क्त aff,]

पङ्क—Mn. 1. Mire 2. Sin. (पचि = to spread+घञ aft.)

दुस्तर—m. Difficult to be crossed (दुस्+तॄ = to cross.)

व्याघ्र—m. 1. A tiger 2. Pre eminent (वि+आङ् before, घ्रा = to smell+क aff.) शार्दूल.

संप्राप्त—Past Ptc. 1-Obtained 2-Effected (सं+प्र+आप् = to obtain+क्त aff.) आक्रान्त.

पथिक्—m. A traveller (पथिन् = a road+ठक् aff.) यात्रिक.

ऊचुः—3rd pl. 2 prœt of वच् = to say.

अब्रवीत् 3 sg. 1st prœt of ब्रू = to say. It is thus conjugated:—

3rd person,	अब्रवीत्	अब्रूतां	अब्रुवन्
2nd „	अब्रवीः	अब्रूतं	अब्रूत
1st „	अब्रुवं	अब्रूव	अब्रूम

दक्षिण—mfn. 1-South 2-Right (not left) 3. Candid. 4. Subject. 5. Clever. (दक्ष = to prosper+इनन् aff.) आवाच्य.

स्नात—Sg. Past Ptc. 1 Bathed 2 An initiated householder. (ष्णा = to bathe+क्त aff.) अवगाहित.

कुशहस्तः—कुशो हस्ते यस्य स कुशहस्तः बहुब्रीहि. With kuśa (a grass) in his hand.

ब्रूते—3rd Sg. Pres. Átm—of ब्रू = to say. It is thus conjugated:—

3rd person,	ब्रूते	ब्रुवाते	ब्रुवते
2nd „	ब्रूषे	ब्रुवाथे	ब्रूध्वे
1st „	ब्रुवे	ब्रूवहे	ब्रूमहे

गृह्यतां—3. Sg. Imp. Pass of ग्रह = to take. Let be taken.

लोभाकृष्ट. लोभेन आकृष्टः लोभाकृष्टः तृतीया तत्पुरुष. Attracted by desire. [लोभ+आ+कृष = to draw+क्त aff.]

भाग्य—n. 1-Luck. [**भज** = to divide + **ण्यत्** aff or **भाग** = a part + **यत्** added.] **विधि.**

आत्मसन्देह—**आत्मनः सन्देहः आत्मसंदेहः षष्ठी तत्पुरुष** Risk of life. [**अत्** = to go + **मनिन्** aff + **सम** + **दिह** = to collect + **घञ्** aff]. **आत्मविनाशशङ्कायुक्त विषय**

(To be continued.)

VENÍ SAṄHÁRA.

CALCUTTA UNIVERSITY B. A. EXAMINATION 1869.

(From Professor Wilson's Specimens of the Hindu Theatre.)

CHARACTERS.

Yudhishthira.—The elder of the Páṇdava princes, and their king.
Bhíma.—The brother of Yudhishthira.
Arjuna.—The third Páṇdava prince.
Sahadeva., *Nakula.* } The two younger Páṇdava princes, twin brothers.
Krishna.—The friend and ally of the Páṇdavas.
Dhritaráshtra.—The father of the Kaurava princes, and uncle of the preceding.
Duryodhana.—The elder of the Kaurava princes, the son of Dhritaráshtra.
Kerna.—The friend and ally of Duryodhana.
Kripa—An ally of Duryodhana.
Aswatthámá.—A martial Brahman and sage, the son of Drona and nephew of Kripa.
Sanjaya.—The charioteer of Dhritaráshtra.
Sundaraka.—An attendant on Kerna.

The Charioteer of Duryodhana.

Attendants, Soldiers, &c.

Draupadí.—The wife of the Páṇdavas.
Bhánumatí.—The wife of Duryodhana.
Gándhári.—The mother of Dhritaráshtra.
Attendant on Draupadí.
Attendant on Bhánumatí.
The mother of Jayadratha, king of Sindhu.
A *Rákshasí*, or female goblin.

Attendants.

The *Veṇí Samhára* is a drama founded on the Mahábhárat. The name alludes to an incident described in the latter part of the *Sabhá Parva* of that poem, Draupadi's being dragged by the *veṇí*, or braid of hair, into the public assembly by the hand of Duhsásana, one of the Kaurava princes, a disgrace that weighed most heavily upon the Páṇdavas, and was most bitterly revenged.

The introduction of this play presents a *nándí* or preliminary benediction of six stanzas: an extravagance unwarranted by the practice of the best writers, and prohibited by positive rule. Two of these, indeed, are omitted by the commentator, and the last is censured by the author of the *Kávya Prakása*, as inconsistent with the reverence due to Hari and Lakshmí, whose amorous sports it describes in a style suitable to mere mortals alone.

The manager then informs the audience that the play is a novelty, the composition of the poet "Bhatta Náráyana; also designated by the title *Mriga Rája* or *Sinha*, meaning the same thing, the lion. It is an odd grouping of names, however, and leaves the character and person of the bard rather doubtful, the termination *Sinha* being most correctly applicable to a man of the regal or military caste, whilst *Bhatta* is an adjunct belonging to a Brahman.

The occasion of the performance, which it is usual to mention, is not adverted to, and the manager and actor go off to prepare for an exhibition of song and dance in honour of Krishna's return to the Páṇdava camp from a visit to the Kaurava princes, as a mediator between the contending chiefs. The business of the play begins with a conversation between Bhíma and Sahadeva, in which the former expresses his refusal to have any share in the negociations instituted by Krishna, and his determination to make no peace with the enemy until the insult offered to Draupadí is avenged. He expresses his resolution, in case the dispute be amicably adjusted, to disclaim all connexion with his own brothers, and throw off obedience to Yudhishthira.

Shall I not grind the Kauravas to dust,
Nor drink the blood of arrogant Duhsásana:
Shall not my mace upon the breast descend
Of proud Suyodhana, and crush the wretch,
Because your monarch seeks the price of peace?

The price is the demand of five villages or towns, Indraprastha, Tilaprastha, Mansadam, Váranávatam, and another: the Mahábhárat gives different names, as Avisthalam, Vrihasthalam, and Mákandi; the fourth is the same. Sahadeva

ignominious treatment, comes to inflame his resentment. She complains also of a recent affront offered by the queen of Duryodhana, in an injurious comment upon her former exposure, which serves to widen the breach. A messenger now arrives to announce that Krishna's embassy has been unsuccessful, and that he has effected his return only by employing his divine powers against the enemy. All the chiefs are summoned by the trumpet to prepare for battle.

Draup. Yet ere you go attend to my request;
Let not my shame so far inflame your wrath,
That heedless of your lives, you headlong plunge
Into the conflict: the chieftains of the enemy
Are neither rash nor timorous.

Bhím. True, warrior dame.
The sons of *Pandu* are well skilled to ford
The ocean of the fight, amidst whose waves
Floats many a headless corse; and howling monsters,
Gorged with the sanguine beverage, re-echo
The trumpet's sound. Foremost they lead the troops
O'er crashing cars and dying elephants,
The fierce encounter of whose ponderous brows
Has strewed the floating field with brains and gore.

(To be continued.)

PRINTED AND PUBLISHED BY E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

FROM

MESSRS. E. J. LAZARUS, & Co.,
Medical Hall Press, Benares.

To

SECRETARY to GOVERNMENT, *MADRAS.*

SIR,

We have the honour to request that you will have the goodness to submit for the favourable consideration of His Excellency the Governor, of Madras the accompanying specimen No. of *The Pandit,* a publication which we trust may be considered worthy of the Government's aid and encouragement.

We beg leave to state that the Government of the Punjab have, on the recommendation of the Director of Public Instruction, subscribed for ten copies of the Journal, which is supported also by the Directors P. I. of Bombay and the Central Provinces.

Subjoined are copies of extracts from a notice of the Pandit by the *Friend of India* and from the letters of distinguished Sanskritists in Europe.

We have the honor to be,
Sir,
Your most obedient Servants

From the "Friend of India."

"*The Pandit* (Lazarus & C., of Benares) supplies a want much felt by Oriental Scholars since Dr. Ballantyne's departure and death. It is a Monthly Journal, intended to publish rare Sanskrit works as well as to conduct the discussion of controverted points in old Indian Philosophy, Philology, History and Literature, and to communicate ideas between the Aryan scholars of the East and West. The three numbers already published at a rupee each, fully bear out this promise."

From Professor Max Müller, Oxford.

"I have just received the first number of the Pandit, and I have at once subscribed for it for the Bodleian Library where I am engaged at present as sub-librarian for the Oriental Department. It is a very good sign to see the really learned among the Pandits come out on their own account, instead of writing as heretofore under the wings of English scholars. I am sure that they have a great deal to say for themselves, and that we Europeans have a great deal to learn from them."

From Professor Goldstücker, London.

"The Benares 'Pandit,' two Nos. of which I have received is a very useful undertaking. I should wish however that the series of texts were not so much interrupted, and that the Publishers would not put too high a price on it."

From Dr. Rost, Secretary. R. A. S. London.

"Your name is already favourably known to the readers of the Pandit by your contributions to that excellent periodical."

From Monier Williams Esquire Boden Professor of Sanskrit, Oxford.

"I ought to have written before to acknowledge the receipt of the numbers of the Pandit. It seems to me a very useful periodical and I congratulate you on the very accurate and scholarlike manner in which it is edited."

189

Public Wky Dept

Pros. 21st Feby 67 (5)

From

Messrs Lazarus & Co
Benares

Recd 12 Feb/67

One Enclosure 1

No 190.

Forward a specimen &c of a Publication called the "Pandit" & request that this Govt. will subscribe thereto

With an order

No. 189 dated 21 Feby 1867.

Messrs Lazarus & Co are informed that the Madras Government do not require any copies of the work referred to.

To Messrs Lazarus & Co } Benares } despd 25/2

113. 114.